

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 91^e jaargang • juni 2018 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 3

Spieren, stoom en staal: De Utrechtsche IJzergieterij

‘Een onnut stuck’: oudste document Utrechts Archief

Utrecht, provincie vol archeologische schatten

MAPPA

Maps

ORIGINELE 16-18^e EEUWSE UTRECHTSE CARTOGRAFIE

Utrecht door de ogen van de Franse Zonnekoning, Jollain, 1672

Bekijk onze uitgebreide collectie op:
www.mappamaps.com

magische miniaturen

23 februari t/m
3 juni 2018

**Museum
Catharijne
Convent**

KB Koninklijke Bibliotheek
Nationale bibliotheek
van Nederland

Sinds 1933 dienstbaar aan de Utrechtse samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

**PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN**

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

BGNU

VAN ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

60

Bart Boon en Giel van Hooff
De Utrechtsche IJzergieterij onder Van den Wall Bake (1860-1872)

67

Alexander van de Bunt
Archeologische verhalen van de Utrechtse schervendokter

70

Kaj van Vliet
'Een onnut stuck, gants vergaen'
De oudst bewaarde oorkonde uit het archief van de Utrechtse bisschoppen

76

Ries Agterberg
Utrecht kan niet zonder zijn studenten
Boekbespreking

78

Ton H.M. van Schaik
Wie klopte op welke deur?
Een Utrechtse geleerde over het woord 'klopjes'

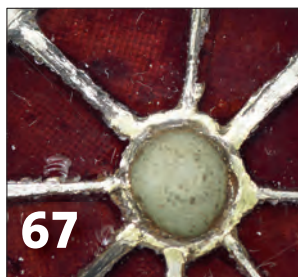
82

Paul Krijnen
Ontdekking 19e-eeuws reclamebord

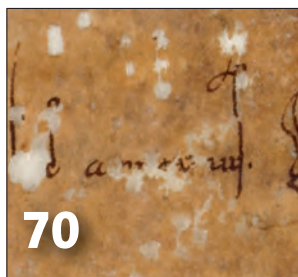
Stoom en staal

De Utrechtsche IJzergieterij liep in de tweede helft van de 19e eeuw voorop in de lokale industriële revolutie en leverde met draaischijven en bruggen een belangrijke bijdrage aan de uitbreiding van het spoorweginet. Portret van een familiebedrijf.

Munt en mantelspeld

Het Meldpunt Archeologie van Landschap Erfgoed Utrecht krijgt jaarlijks honderden meldingen van archeologische vondsten. De meest bijzondere worden gepresenteerd op de site UtrechtAltijd.nl. Drie daarvan beleven in dit nummer hun première.

Koning en bisschop

Het oudste stuk uit Het Utrechts Archief - fragment van een koninklijke oorkonde bestemd voor de Utrechtse bisschop - is bijna 1000 jaar oud en overleefde brand, schimmel en verhuizingen. Reconstructie van inhoud en overlevingsgeschiedenis van een uniek historisch document.

□ OMSLAG: ARBEIDERS VAN DE UTRECHTSCH E IJZERG IETERIJ AAN HET WERK BIJ DE BOUW VAN DE SPOORBRUG OVER DE MAAS BIJ CRÉVECOEUR NOVEMBER 1869; FOTO PIETER OOSTERHUIS | FOTOCOLLECTIE RIJKSWATERSTAAT

De door de Utrechtsche IJzergieterij vervaardigde basculebrug over de Stadsbuitengracht rond 1900. De gieterij lag slechts enkele honderden meters verderop.

□ ANSICHTKAART UITGEGEVEN DOOR N.J. BOON | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Utrechtsche IJzergieterij speelde onder directie van de familie Van den Wall Bake in de jaren 60 van de 19e eeuw als leverancier van draaischijven en bruggen een belangrijke rol bij de ontwikkeling van het Nederlandse spoorwegnet. Met een breed assortiment aan machinebouw en gietwerk had het bedrijf succes in een grotere markt. Tot het plotselinge einde in 1872.

Mede door gebrek aan ijzererts en steenkool en een geringe vraag vanuit de industrie begon de industriële revolutie in Nederland decennia later dan in Groot-Brittannië, Duitsland of België.¹ Maar in de periode 1840-1870 werd ook hier het gebruik van giet- en smeedijzer steeds belangrijker.²

Van ongeveer 1815 tot 1905 was er in Utrecht een metaalbedrijf dat een belangrijke rol speelde in de lokale en landelijke industriële ontwikkeling. Het begon met vader Johannes (1764-1837) en zoon Cornelis Verloop (1788-1872). Deze Alblasterdammers vestigden rond 1815 hun molenmakerij annex smederij in de domstad. In 1827 breidden ze die uit met een van de eerste moderne Nederlandse ijzergieterijen. Het bedrijf bevond zich tussen de Vecht/Bemuurde Weerd O.Z. en de Gruttersdijk aan wat nu nog de Gietershof heet. In 1841 werd het bedrijf overgenomen door De Waal & van Driest, vanaf 1849 firma De Waal & Co geheten. Per 1 februari 1860 nam Herman Adriaan van den Wall Bake het bedrijf over waarna het vanaf 1872 onder A.F. Smulders tot 1905 bleef bestaan.

Helaas zijn er geen bedrijfsarchieven van deze opeenvolgende ondernemingen bewaard gebleven. Op basis van andere archieven, tentoonstellingcatalogi en gedigitaliseerde kranten valt de geschiedenis van de onderneming in de jaren 1860-1872 te reconstrueren, toen deze als Utrechtsche IJzergieterij onder leiding stond van de familie Van den Wall Bake.

Familie in spoor en metaal

De familie Bake, later Van den Wall Bake, speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de metaalnijverheid in Nederland.³ William Archibald (1783-1843) was als eerste Bake daarbij betrokken. Hij studeerde aan de Genie- en Artillerie-School in Den Haag en kwam tijdens zijn loopbaan bij de artillerie in aanraking met geschut en munitie geleverd door staatsbedrijven. Bake werd een deskundige

Bart Boon

Scheepsbouwkundig ingenieur met speciale belangstelling voor de vroegste geschiedenis van zijn eerste werkgever Werf Gusto v/h A.F. Smulders die de Utrechtsche gekocht heeft in 1872.

Giel van Hooff

Sociaaleconomisch historicus, promoveerde op een onderzoek naar de vroege geschiedenis van de Nederlandse machinenijverheid en schreef tientallen publicaties over ondernemings- en sociale geschiedenis.

De Utrechtsche IJzergieterij onder Van den Wall Bake (1860-1872)

op gebied van de moderne metaalfabricage.⁴ Vanaf 1821 was hij adjunct-directeur van 's Rijks ijzer-geschutgieterij en vanaf 1825 regeringscommissaris bij het metaalconglomeraat van Cockerill, beide in Luik. Op dienstreis voor de aankoop van geschut in Engeland woonde hij in 1830 de opening van de Liverpool-Manchester Railway bij. Terug in Nederland publiceerde hij een plan voor een spoorweg Amsterdam-Keulen.⁵ Een poging met enkele medestanders die te realiseren ging bij gebrek aan financiën niet door. Wel had hij succes met het stichten van een modern metaalbedrijf, bedoeld om ijzerwerk voor het spoorbedrijf te vervaardigen.

In 1836 richtte William met zijn zoon Herman Adriaan (1809-1874) in Leiden de Koninklijke Grofsmederij op.⁶ Hij werd de eerste directeur, de 27-jarige Herman Adriaan werd als onderdirecteur aangesteld. Mede vanwege de vele aanloopproblemen ontstond er een verwijdering tussen de commissarissen en de beide Bakes. Junior nam in maart 1839 ontslag, senior in juni 1840.⁷

Ondernemer en technicus Herman Adriaan bleef innovaties promoten. Uit 1841 dateert een brochure met een plan voor een Amsterdamse waterleiding. Hij kwam als aspirant-werktuigkundige in dienst bij de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) om in 1842 ingenieur-werktuigkundige bij de Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij te worden.

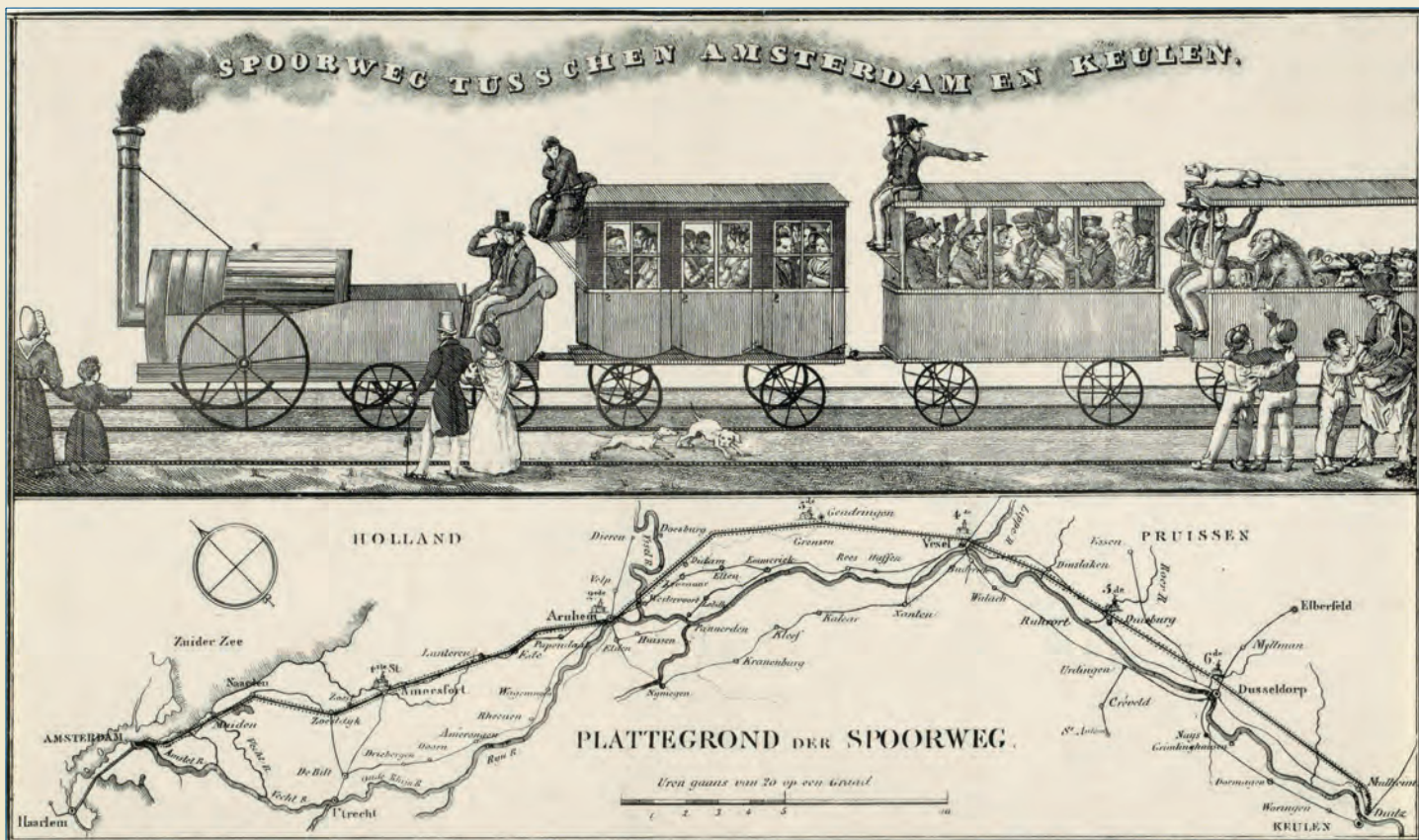
In 1853, tien jaar na het overlijden van zijn vader, werd zijn verzoek om de familienaam van zijn moeder Maria Johanna van den Wall (1788-1871) aan die van zijn vader te mogen toevoegen, ingewilligd. Daarmee werd Herman Adriaan stamvader van allen die de naam van den Wall Bake dragen. In mei 1846 werd hij eerst waarnemend en ruim een jaar later definitief Rijksmuntmeester in Utrecht. Hij voerde een vervanging van de zilveren pasmunt door waarvan hij persoonlijk profijt trok en de opbrengst lucratief wist te beleg-

gen. Het leidde tot enige publiekelijke kritiek, maar Van den Wall Bake was blijkbaar goed beschermd en daarbij nu ook nog eens rijk. De functie liet hem verder tijd genoeg voor publieke en commerciële nevenactiviteiten. Hij was een van de grondleggers van de Technische School (1850) en van de Wasch- en Bad-Inrigting en het Ooglijders ziekenhuis in Utrecht (1857). Verder was hij betrokken bij Maatschappij De Korenschoof (1856), de Hollandsch-Belgische Stoomvaart-Maatschappij, de Hoornsche Gazfabriek (1857) en Maatschappij de Landbouw-Nijverheid te Culemborg (1859). Van 1851-1861 en van 1863-1869 was hij lid van de Utrechtse gemeenteraad.

William Archibald Bake (links) en Herman Adriaan van den Wall Bake, geschilderd door Johan Heinrich Neuman in respectievelijk 1844 en 1870.

□ PRIVÉ-COLLECTIE | RKD IMAGES

Plan voor het aanleggen van een spoorweg tussen Amsterdam en Keulen door luitenant-kolonel William Archibald Bake (met A. Willink en D. Borski), 21 augustus 1834.

□ WIKIMEDIA COMMONS

In 1856 werd hij lid van de commissie die de gemeente moest adviseren over de ontwikkeling van de spoorwegen⁸ en in 1859 van het Spoorweg-komitee, dat ijverde voor de aanleg van een spoorverbinding Amsterdam-Utrecht-'s-Hertogenbosch en daartoe de technische haalbaarheid van de rivierkruisingen onderzocht. In 1847 hoorde hij met zijn broer Jan Willem Bake tot de oprichters van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs. Als deskundige en later als mededirecteur van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen maakte hij met de spoorwegpionier L.J.A. van der Kun studiereizen naar Engeland (1852) en Duitsland (1863).

Utrechtsche IJzergieterij

Als oud-spoorwegingenieur, via naaste familie (broer Jan Willem was sinds 1855 administrateur van de HJSM) en door zijn raads- en advieswerk was Herman Adriaan nauw betrokken bij de spoorwegzaak. Eind jaren 1850 kwam de aanleg van een landelijk net van staatswege steeds dichterbij. Bake zag kansen voor een toeleveringsbedrijf voor infrastructuur en materieel. Begin 1860 nam hij het bedrijf over van De Waal. Na omzetting van de onderneming in een naamloze vennootschap (maart 1862) bleef Herman meerderheidsaandeelhouder, dus in veel opzichten de feitelijke baas. Zijn zoon John⁹ en Henri ofwel Hendrik Kruseman¹⁰ werden benoemd tot administrateurs, lees directeurs. De oprichtingsakte gebruikt voor het eerst officieel de

naam Utrechtsche IJzergieterij. De meesten van de 27 aandeelhouders waren afkomstig uit Utrecht - onder wie het raadslid Willem Jan Rooijaards, president-commissaris - en Amsterdam. Herman Adriaan ontving voor zijn inbreng (het bedrijfsterrein van ruim 23 are met daarop een werkplaats annex ijzergieterij) 181 aandelen à f1.000 het stuk. Het totale kapitaal bedroeg f350.000, waarvan 3 ton bestond uit aandelen. Zoon John en Kruseman ontvingen er respectievelijk 25 en 32 (de administrateurs moesten er statutair minimaal 25 bezitten). Bij overwinst ontvingen zij en de andere aandeelhouders als eersten een uitkering van 4,5 procent. Al vier jaar na de oprichting was er behoefte aan extra bedrijfskapitaal en werd een obligatielening van f125.000 uitgeschreven die volgetekend werd. Eind 1861 hoorde Van den Wall Bake tot de oprichters van de Nederlandsche Maatschappij voor Spoorwegmaterieel. De aanleg van staatswege van een groot aantal spoorlijnen betekende ruime afzetmogelijkheden voor rollend materieel. De maatschappij besloot zijn productiebedrijf in Utrecht te vestigen, op het terrein van de voormalige hofstede Damlust.¹¹ De fabriek Damlust kwam in de loop van 1863 in bedrijf en leverde rijtuigen en wagens aan de Staatsspoorwegen. Directeur werd in 1864 een andere zoon van Herman, Rudolf Willem Jan Cornelis (1843-1910).¹² Na enkele succesvolle jaren was de markt echter verzadigd, eind 1867 werd besloten tot liquidatie en op 1 september 1868 stopten de activiteiten. Interessant is dat de grootste/enige afnemer, de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, tot 1866 mede onder directie stond van Herman Adriaan die nog tot 1871 lid van de Raad van Commissarissen bleef.

Technisch directeuren

Kort na de overname van het bedrijf van De Waal investeerde Van den Wall Bake in modernisering. In 1861 installeerde hij stoomhamers wat tot nog meer geluids-overlast voor de naastgelegen kerk leidde.¹³ Herman Adriaan twijfelde vervolgens aan de vooruitzichten: begin augustus 1862 werd publiekelijk een IJzerfabriek annex IJzergieterij met 50 knechts te koop aangeboden.¹⁴ De verkoop lukte blijkbaar niet of voortschrijdend inzicht in combinatie met betere marktperspectieven leidden tot voortzetting met nieuw elan. Er werden nieuwe vakkrachten aangetrokken, de administrateurs deden hun werk naar behoren. In augustus 1862 richtten zij een request aan het stadsbestuur om een nieuwe kraan op te stellen en een nieuwe, gemetselde kademuur te mogen bouwen.¹⁵

Hoewel John Van den Wall Bake als administrateur waarschijnlijk over voldoende deskundigheid beschikte, werd niet hij maar de al onder Herman Adriaan aangestelde Adrianus van der Schuyt¹⁶ de eerste technisch directeur. Hij was eerder eigenaar/exploitant van een smederij aan de Elizabethstraat en deelde als technisch directeur mee (zij het bescheiden, voor 5 procent) in de uitkering bij overwinst. Maar blijkbaar was zijn arbeidsverhouding met de nieuwe administrateurs niet goed wat leidde tot zijn in oktober 1863 publiekelijk bekend gemaakte ontslag.

Van der Schuyts opvolger was D. Grothe, oud-directeur van de Technische School te Utrecht, die zijn domicilie aan de fabriek had.¹⁷ Grothe was eveneens een bekende uit het Utrechts circuit: Herman Adriaan was een van de vier toezichthouders van de school. Grothe is niet lang aan het bedrijf verbonden geweest, in 1864 werd hij hoogleraar te Delft. In juni 1866 is sprake van de heren Van den Wall Bake (vermoedelijk Herman Adriaan en zoon John) en de heer Groll als technisch directeuren.¹⁸ Deze Johannes Groll was oud-chef van de telegrafie in Nederlands-Indië en de technische man achter de opzet en inrichting van het bedrijf Damlust: een 'oude bekende' dus.

De Utrechtsche IJzergieterij plaatste vele advertenties in landelijke en lokale kranten en was regelmatig zelf onderwerp van nieuwsberichten. Advertenties uit Algemeen Handelsblad (25 februari 1865), de Arnheemsche Courant (18 juli 1868) en de Oprechte Haarlemsche Courant (29 november 1869), nieuwsbericht uit de Delftsche Courant (4 december 1870).

□ [HTTPS://WWW.DELPHER.NL](https://www.delfpher.nl)

De ijzergieterij had verder verschillende 'bazen' (in 1863 tien op 93 werklieden) en enkele tekenaars in dienst. Van al deze werknemers is slechts één naam overgeleverd: Samuel Leendert Huizer die als tekenaar/opzichter in dienst was van circa 1860 tot eind 1863. Opvallend is de jonge leeftijd van veel betrokkenen: Huizer was 18 jaar toen hij in dienst trad, Van der Schuyt was op zijn 30e al directeur.

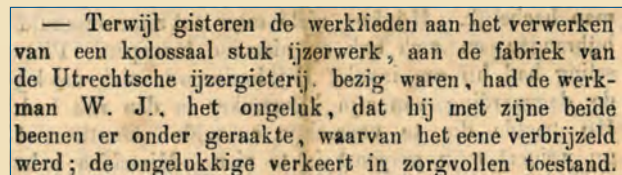

Van de arbeidskrachten en arbeidsomstandigheden is zo mogelijk nog minder bekend. Het getal werklieden varieerde nogal, wat toen zeer gebruikelijk was. In 1866 telde de Utrechtsche, net als in 1863, net geen honderd man personeel (76 mannen en 18 jongens beneden de 16 jaar), in de latere hoogtijdagen waren er wel 200 werklieden.

De Utrechtsche IJzergieterij besteedde, zo lijkt het, in ieder geval aandacht aan de interne opleiding. Op de Internationale Werkmanstentoonstelling te Londen in 1870 wonnen de werklieden Joh. Van Soest, Willem Walen, Franz Poutse-nonauw en H. van de Brink een derde prijs voor hun inzending van een model van een complete stoommachine.

Breed assortiment

Hoewel de Utrechtsche IJzergieterij uiteindelijk vooral bekendheid verwierf met haar bruggenwerk, leverde het bedrijf een breed assortiment aan machinebouw en gietwerk. In de beginjaren ging het vermoedelijk deels nog om producten van de voorganger, zoals een mangel en handboorwerktuig (beide geëxposeerd in 1861) en misschien ook Amerikaanse schoolbanken en -tafeltjes (geleverd in 1862 en nog tentoongesteld in 1869). Vermeldenswaard zijn verder het gietijzeren wapen van Nederland waarmee de gieterij in 1862 vertegenwoordigd was op de International Exhibition in Londen, de gietijzeren molenas uit 1865 voor molen De Huisman te Zaandam en enkele producten voor de luxe consumentenmarkt als verwarmingstoestellen en roosters voor oranjariën inclusief platte ijzeren verwarmingsbuizen.

Een belangrijk product waren de in 1863 in Nederland geotrooieerde glasharde gietijzeren spoorwielen 'die volstrekt niet afslijten', vooral gebruikt voor zandwagens in het aannemersbedrijf. Volgens eigen opgave in 1868 waren deze wielen alom in gebruik. Het bedrijf ontving hiervoor bij de nationale tentoonstelling in het Paleis voor Volksvlijt in 1866 een zilveren medaille.

De spoorwegen werden een interessante klant toen de gieterij constructies als draaischijven aankon. Eind mei 1862 haalde de Utrechtsche, als laagste van de veertien inschrijvers, een eerste opdracht hiervoor binnen: zes grote draaischijven voor de Staatsspoorwegen, een order ter waarde van f26.978.

Verder maakte het bedrijf uiteraard ook stoominstallaties. Op een tentoonstelling in Haarlem in 1861 was Van den Wall Bake aanwezig met een horizontaal stoomwerktuig van hoge drukking van acht paardenkracht. Op de Algemeene tentoonstelling van Nederlandsche nijverheid en kunst in 1866 werden een locomobile, een vervoerbare stoominstallatie, van 12 pk en een horizontale stoommachine gepresenteerd. In 1870 leverde de gieterij de installatie voor het stoomgemaal Beusichem en Zoelmond.

Rond 1865 werd het assortiment, vermoedelijk dankzij de contacten in de aannemerswereld, uitgebreid met beweegbare pompen voor het drooghouden van bouwputten en handmortelmolens. Beide producten waren te zien op de tentoonstelling van 1866. Het waren eenvoudige constructies. Het productievermogen van de mortelmolen kon tien tot twaalf metselaars aan de gang houden, de pomp leverde 450 liter per minuut. De beweegbare kraan, ook in 1866 geëxposeerd, was vermoedelijk eveneens bestemd voor de bouwwereld. Voor zover bekend is van alle producten niets bewaard gebleven.

Bruggenhoofd van de gerestaureerde Weerdbrug in 1995. De voet van de lantaarn vermeldt 'Utrechtsche IJzergieterij 1862' en 'Gieterij Hardinxveld 1994'.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Bruggenbouwers

Kort na de start van de naamloze vennootschap verwierf het bedrijf de opdracht voor een - nog steeds bestaande - basculebrug aan de Utrechtse Weerdbarière. Het werk werd aangenomen begin april 1862 en voltooid in september. De brug was vlakbij de fabriek gelegen dus wat sjouwen en montagewerk betreft had de Utrechtsche IJzergieterij een voorsprong op de concurrentie.

In dezelfde periode kreeg het bedrijf de opdracht de ellipsvormige koepel voor het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam te vervaardigen. Dat Herman Adriaan van den Wall Bake als commissaris bij de bouw van het Paleis betrokken was, zal zeker hebben meegespeeld. Velen betwijfelden of de fabricage van dit uitdagende ontwerp wel mogelijk zou zijn¹⁹ maar het werd een groot succes. Oorspronkelijk was alle ijzerwerk voor het Paleis aan Engelse leveranciers opgedragen. Toen deze wegens financiële problemen niet aan hun verplichtingen voldeden, wendde de hoofdaannemer zich tot de Nederlandse industrie.

Op 4 juni 1863 verwierven Kruseman en Van den Wall Bake de opdracht voor het bouwen van een ijzeren ophaalbrug over de rivier de Mark bij het station van Breda. Vervolgens duurde het enkele jaren alvorens het bedrijf zich zeer actief met de bouw van spoorbruggen zou gaan bezighouden.

In 1865 werd de Utrechtsche de levering gegund van de spoorbrug over de Linge bij Tricht waarvoor ter plekke een werkloods van 850 m² werd gebouwd. De brug, met vier bogen met elk een overspanning van 37 meter, werd november 1867 opgeleverd. Om de scheepvaart door te laten was

Deel van het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam met de door de Utrechtsche IJzergieterij vervaardigde koepel.

□ FOTO JACOB OLIE | STADSARCHIEF AMSTERDAM

er een kraanbrug²⁰ met een overspanning van 7 meter aan- gebracht. De aanbesteding van de spoorbrug over de Waal bij Zaltbommel werd in 1867 niet gewonnen, hoewel de Utrechtsche IJzergieterij de laagste van de binnenlandse inschrijvers was. De opdracht ging naar Harkort uit Duis- burg die 26 procent goedkoper bleek. Dit bedrijf had eerder ook de brug over de Lek bij Culemborg gebouwd.

In 1868 had de Utrechtsche IJzergieterij zo veel groot werk om handen dat er op het terrein van de Fabriek Damlust een extra werkplaats werd gebouwd van 70 bij 10 meter. Die was vooral bedoeld voor grote werken in staaf- en plaatijzer zoals bruggen en stoomketels.

Bij de aanbesteding in juli 1868 voor het maken en stel- len van de metalen bovenbouw van de spoorbrug over de Maas te Crèvecoeur tussen Hedel en den Bosch²¹ schreef het bedrijf in voor een bedrag van f543.484, bijna f10.000 hoger dan de laagste offerte van het Engelse bedrijf Loos Forsner & Co. Volgens de Nederlandse dagbladen zou bestelling in Engeland onder andere extra kosten voor toe- zicht opleveren en was een opdracht aan een Nederlands bedrijf zeer wenselijk vanwege de werkgelegenheid. Het karwei werd uiteindelijk onderhands aan Van den Wall Bake als laagste binnenlandse inschrijver gegund, maar wel voor het bedrag dat door de Engelsen geoffreerd was.²²

De brug met één opening van 104 meter en tien openingen van 59,7 meter werd de eerste grote spoorwegbrug ver- vaardigd door een Nederlands bedrijf. De bouw bood twee jaar lang werk aan zo'n 200 mensen. De Utrechtsche adver- teerde al snel voor bankwerkers en klinkers en creëde opnieuw extra bedrijfsruimte op Damlust.

Op zaterdag 23 juli 1870 reed een locomotief met daarach- ter twee beladen wagons over de brug bij Crèvecoeur en over die over de Dieze. Daarmee werd het spoortraject van

Door de Utrechtsche IJzergieterij in 1866 opgeleverde ophaalbrug over de Mark in Breda. De brug maakte in 1893 plaats voor een spoorbrug.

□ FOTO C. LAURIJSEN | STADSARCHIEF BREDA

Den Bosch naar Utrecht officieus geopend. John van den Wall Bake werd enkele weken later benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

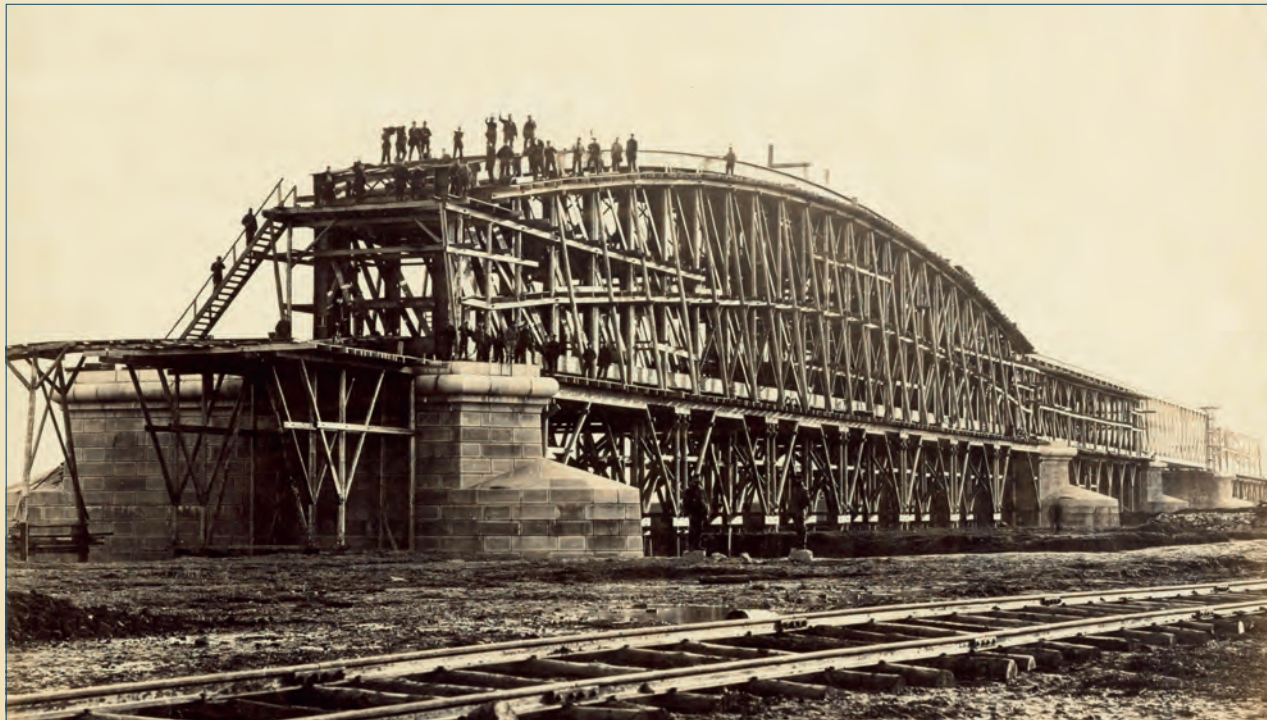
Hetzelfde jaar voltooide de Utrechtsche IJzergieterij de bouw van een draaibrug over het nieuwe Kanaal door Wal- cheren bij Middelburg. De opdracht in 1871 voor de metalen bovenbouw van de spoorwegbrug over het Noordzeeka- naal te Velzen werd echter teruggegeven.

Plotseling einde

Onduidelijk is hoe het het bedrijf dat jaar verder precies verging. Midden 1871 zocht de gieterij in advertenties nog bankwerkers en vormers voor een vaste aanstelling. In november werd een algemene aandeelhoudersvergade- ring belegd met op de agenda 'Bespreking van een voorstel,

Brug bij Crèvecoeur in aanbouw op 29 november 1869.

□ FOTO PIETER OOSTERHUIS | FOTOCOLLECTIE RIJKSWATERSTAAT

Draaibrug bij Middelburg over het Kanaal door Walcheren gefotografeerd in mei 1939.

□ FOTO AFDELING MULTIMEDIA RIJKSWATERSTAAT | FOTOCOLLECTIE RIJKSWATERSTAAT

naar aanleiding van het eerste en laatste der in Art. 24 der Statuten genoemde punten'. Daarin wordt onder andere het opheffen van het bedrijf genoemd, maar of dat inderdaad onderwerp voor de vergadering was, is niet bekend. Diverse kranten berichtten op 31 augustus 1872 en de dagen daarna dat het bedrijf voor f60.000²³ verkocht is aan de firma A.F. Smulders uit 's-Hertogenbosch. Smulders had daar voor zijn sinds 1862 geëxploiteerde machinefabriek annex ijzergieterij geen ruimte voor uitbreiding. De inventaris werd in oktober apart verkocht met een opbrengst van bijna f25.000.

John van den Wall Bake overleed enkele jaren later, op 8 juni 1875, op 38-jarige leeftijd na een lang ziekbed. Of hij in 1872, toen het bedrijf verkocht werd, al ziek was, is niet bekend. Ook zijn vader Herman Adriaan werd niet echt oud. Enkele jaren nadat hij in 1871 zijn 25-jarig jubileum als Rijksmuntmeester had gevierd overleed in 1874 de grondlegger van de Utrechtsche IJzergieterij.²⁴

Noten

- 1 H. Schippers e.a., 'Machine-bouw', in: H.W. Lintsen (eindred.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland [...]* deel IV (Zutphen 1993) 36-65. Digitaal op www.dbnl.org
- 2 H. Schippers en A. den Ouden, 'IJzerconstructies', in: Lintsen, a.w., deel III (Zutphen 1993) 272-300. Digitaal op www.dbnl.org
- 3 C. van Aggelen, 'Tets meer over de familie Van den Wall Bake', *Eigen Perk* 8 (1988), 9-15, 36-44, 69-95.
- 4 Zie publicaties als: U. Huguenin, W.A. Bake, *Verhandeling over het Nederlandsch-ijzer [...]* Gevolgd van eenige Aanmerkingen over den toestand der nederlandsche IJzer-fabrieken door den Major der Artillerie W.A. Bake ('s-Gravenhage 1823); W.A. Bake 'Over de ijzersmelterijen in Nederland', *Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid*, III, 1836.
- 5 W.A. Bake, *Berigt wegens den spoorweg tusschen Amsterdam en Keulen* (Amsterdam 1834).
- 6 Zie onder meer: Bake, W.A., 'IJzersmederij te Leyden' (Leiden 1836); 125 jaar Grofsmederij (Leiden 1961); G. Doorman, *Het Nederlandsch octrooiwezen en de techniek in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1947); octrooi dd. 7 maart 1839 op naam van H.A. Bake van de werkwijze waarop de Grofsmederij was gebaseerd. De bouwplannen waren gemaakt door Bake sr, H.A. tekende voor de inrichting en werktuigen.
- 7 *De Grondwet* 25 juli 1855.
- 8 *Utrechtsche Provinciale en Stads-courant* 10 November 1858.
- 9 John van den Wall Bake (1837-1875) studeerde van 1854-1860 aan de Polytechnische School in Delft. Of hij afgestudeerd is, is onduidelijk, volgens Van Aggelen, a.w., is hij twee keer gezakt voor het eindexamen. Maar hij werd, amper 23 jaar oud en zonder aantoonbare ervaring, betrokken bij het vaderlijk bedrijf en werd nu formeel mededirecteur van een voor die tijd behoorlijke onderneming.
- 10 Een zoon van de bekende kunstschilder J.A. Kruseman, gewezen suikerfabrikant te Tjebogang en op dat moment zonder beroep, wonende te Weesp. Naast zijn administrateurschap was hij mededirecteur van de in 1868 opgerichte Beetwor-
- telsuikerfabriek te Arnhem. Verder was hij onder meer een jaar bestuurslid van de Utrechtse Kamer van Koophandel.
- 11 J.D.M. Bardet, 'De Nederlandsche Maatschappij voor Spoorwegmaterieel Damlust', *Maandblad van Oud-Utrecht* 29 (1956) 90-94; *Tijdschrift van de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid* 1863, Mededelingen.
- 12 P.C. Molhuysen e.a., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* Deel 8 (Leiden 1930) 42-43. Digitaal op www.dbnl.org.
- 13 C. van Kasteel, *Hoveniers, humor, heiligheid. Oud-katholieke hoveniers in Utrecht* (Utrecht 2009).
- 14 *Algemeen Handelsblad* 5 augustus 1862.
- 15 Het Utrechts Archief, Serie Rechtskundige Rapporten, inv.nr. 392.
- 16 *Volledig Adresboek der stad Utrecht voor de jaren 1860-61*, 81 en idem 1863-64, 87. Van der Schuyt (geboren in 1830 te Den Bosch) was in 1854 in Utrecht met zijn smederij begonnen.
- 17 *Utrechtsche Provinciale en Stads-almanak* deel 7.
- 18 Voor een kort verslag zie: *De Opmerker* 1 (1866), 46.
- 19 P.H. Witkamp, *Het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam* (Amsterdam 1864).
- 20 Bij een kraanbrug worden de afzonderlijke spoorrails elk ondersteund door een rond een verticale as op het landhoofd draaibare maar overigens starre staalconstructie. Zie verder Wikipedia en http://c3c.nl/Webpags/Ronduit_Kraanbrug_artikel/kraanbrug.html#N_12.
- 21 R.A. van Sandick, 'Ter herinnering aan N.H. Nierstrasz', *De Ingenieur* 33 (4) 26 Januari 1918 (Nierstrasz was bij de spoorwegen verantwoordelijk onder andere voor de bouw van de brug bij Crèvecoeur); *Bruggen in Nederland 1800-1940*. Deel 1 (Utrecht 1997), 214-215.
- 22 De begroting van de spoorwegen lag hier nog f224.000 boven; zie Van Sandick.
- 23 Vergelijk dit bedrag met de f350.000 maatschappelijk kapitaal van het bedrijf bij de oprichting in 1862 en de lening van f125.000 aangegaan in 1866.
- 24 Over hem: P.C. Molhuysen e.a. in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* Deel 8 (Leiden 1930) 41; *De Beeldenaar* 23 (1999), 2, 68-74.

Tremisse van Remmerden, gevonden door Johan van der Horst.

□ FOTO ARENT POL | UNIVERSITEIT VAN LEIDEN

0 10mm

Archeologische verhalen van de Utrechtse schervendokter

Pijpenkoppen, aardewerk, mantelspelden, munten en wapens: het Meldpunt Archeologie van Landschap Erfgoed Utrecht krijgt jaarlijks honderden meldingen van archeologische vondsten. Op de site UtrechtAltijd.nl vertelt 'schervendokter' Alexander van de Bunt de bijzondere verhalen over het Utrechtse verleden die achter sommige van deze vondsten schuilgaan. Drie daarvan - waarvan twee primeurs - bewerkte hij voor Oud-Utrecht.

Alexander van de Bunt

Adviseur archeologie bij Landschap Erfgoed Utrecht.

Met bijdragen van Ronald Dorresteyn, Marco Feenstra, Johan van der Horst, Friso Langen en Arent Pol.

Een van de eerste vondsten die bij het Meldpunt Archeologie binnenkwam, betrof een gouden munt uit de vroege middeleeuwen, een *tremisse*. De *tremissis* is een goudmunt van het Romeinse Rijk die in 313 na Chr. onder Constantijn de Grote voor

het eerst werd geslagen. Na de val van het Romeinse rijk bleven deze gouden munten nog lang in gebruik. In het Utrechtse gebied kennen we zulke muntvondsten uit het oude Dorestad, de Utrechtse Heuvelrug en het gebied van de Oude Rijn. In 2014 werd tijdens de opgravingen voor DOMunder op het Domein nog een vroeg-middeleeuwse muntschat gevonden bestaande uit 44 gouden *tremisses* en zilveren *sceatta's* (Fries geld).

Een jaar eerder kwam bij het meldpunt een vondst van een tremisse uit Remmerden (een buurtschap ten westen van Rhenen) binnen. Met deze munt was iets bijzonders aan de hand. Hij bleek tot geen van de drie varianten van tremisses te behoren die gewoonlijk in Nederland gevonden worden, namelijk: Byzantijnse, Frankische en imitatie-tremisses. De Remmerdense munt heeft een Fries opschrift en dateert tussen 575 en 600 na Chr. Dat is zeer onge-

Zilveren schijffibula ingezet met almandijn en parel, gevonden door Ronald Dorresteyn.

□ FOTO ALEXANDER VAN DE BUNT | LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

woon, aangezien het slaan van tremisses in onze regio in deze periode een typisch Frankische traditie is. Op de voorzijde is vaag een buste te zien die naar rechts kijkt, met daaromheen het opschrift *AVD[VL]FVS-FRISIA* (uit te spreken als Adolphus Frisia). De keerzijde toont een heuvel met een kruis en symbolen als de alpha, omega en rechtsonder de rijzende ster. Op de keerzijde staat het opschrift *VICT[IAA]VDVDFO*, wat 'de overwinning' betekent.

Hoe moet je zo'n vondst als archeoloog duiden? Hebben we hier te maken met een onbekende Friese koning die bekend staat onder de noemer Adolphus? Waarom liet hij dan een tremisse slaan met een Fries

opschrift en waar werden deze munten geslagen? Mogelijk had deze koning een overwinning op de Franken behaald en was dit een poging om zijn (tijdelijke) machtspositie in het gebied van de Utrechtse heuvelrug te consolideren. Helaas tasten we bij gebrek aan parallellen nog in het duister. Mogelijk kunnen toekomstige ontdekkingen en onderzoek een ander licht werpen op deze spectaculaire vondst.

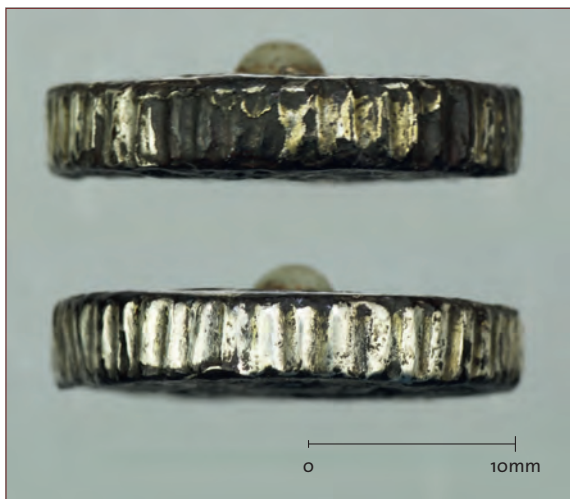
Almandijn uit India

Anders dan vaak gedacht vonden de vroege middeleeuwen geen periode van verval, maar eerder van een bloeiende, bijna eigentijds aanvoelende culturele uitwisseling. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de in 2016

gemelde vondst van een zilveren fibula (mantelspeld), ingezet met rode almandijn en een parel. Toen de vinder de speld te voorschijn haalde, was meteen duidelijk dat ze bij het meldpunt met iets bijzonders van doen hadden.

Deze bijzondere fibula is gevonden in Wijk bij Duurstede en is te dateren in de vroege middeleeuwen (485 - 555 na Chr.). Van dit exemplaar is helaas de naald aan de achterkant afgebroken, maar verder is deze in bijzonder mooie staat. Dit model wordt een schijffibula genoemd. Dergelijke modellen kennen we uit het Merovingische rijengrafveld van Rhenen. Met een fibula kon de drager een mantel en andere kledingstukken op de schouder vastzetten. Een hedendaagse veiligheidsspeld benadert het meest het concept van een fibula. Deze werd niet alleen gebruikt om kleding mee vast te maken, het was ook een sieraad, een soort broche. Deze spelden komen in vele soorten en maten voor, daterend vanaf de ijzertijd tot in de middeleeuwen.

Deze fibula is niet alleen heel vakkundig gemaakt maar ook de herkomst van het gesteente levert een mooi verhaal op. Almandijn is namelijk een rode halfedelsteen uit India. Uit dit soort vondsten blijkt dat mensen bijzonder veel moeite deden om zulke edelstenen te importeren en ze vervolgens te verwerken in mooie sieraden. Waarschijnlijk moeten we ons beeld over mensen in de vroege middeleeuwen bijstellen.

Zijaanzicht schijffibula.

□ FOTO ALEXANDER VAN DE BUNT | LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

Meldpunt Archeologie

Het Meldpunt Archeologie van Landschap Erfgoed Utrecht houdt zich bezig met het opsporen en het in kaart brengen van archeologische vondsten binnen de provincie Utrecht. Wanneer een melding binnenkomt, informeert een medewerker naar de herkomst van de vondst, vertelt deze de melder wat het mogelijk geweest kan zijn en verwijst indien nodig door naar een specialist.

Met de melder wordt een afspraak gemaakt op kantoor of bij hem of haar thuis. De vondsten worden nauwkeurig opgemeten, gewogen, gefotografeerd, beschreven en geregistreerd in de landelijke databases van PAN (*Portable Antiquities of the Netherlands*) en Archis3 (*Archeologisch InformatieSysteem 3* van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed).

Op deze manier dragen deze vondsten niet alleen bij aan inzicht in het verleden, maar ook aan het behoud van ons archeologische erfgoed. Vondsten kunnen gemeld worden via meldpunt.archeologie@landschaperfgoedutrecht.nl of telefonisch (030) 22 19 727.

UtrechtAltijd.nl is het erfgoedplatform over de geschiedenis van de provincie Utrecht. Het wordt met financiële steun van de provincie Utrecht in stand gehouden door Utrechtse erfgoedorganisaties en enthousiaste vrijwilligers. Het platform wordt gecoördineerd door Landschap Erfgoed Utrecht. Archeologische vondsten worden op de site gepresenteerd door de Schervendokter. UtrechtAltijd.nl is te volgen op Facebook <https://www.facebook.com/utrechtaltijd> en Twitter <https://twitter.com/utrechtaltijd>. Verhaal- of andere tips kunnen worden doorgegeven aan de redactie via info@utrechtaltijd.nl.

Romeins zegeldoosje uit Ophemert, gevonden door Friso Langen.

□ FOTO ALEXANDER VAN DE BUNT | LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

Mensen leefden zeker niet alleen in kleine gesloten rurale gemeenschappen en waren zich zeer bewust van de wereld om hen heen. Zelfs in deze periode waren mensen zeer mobiel en maakten ze gretig gebruik van interregionale uitwisseling.

Post uit Rome

Voor een derde bijzondere vondst moeten we wat verder terug in het verleden, namelijk de Romeinse tijd. Van de Romeinen weten we dat ze naast goede wegenbouwers ook meesters waren in communicatie. Op dit laatste heeft deze vondst betrekking. Het object dat er uitziet als een Belgische wafel is het deksel van een Romeins zegeldoosje dat gebruikt werd bij de verzegeling van brieven en wastabletten.

Om de post goed tegen vreemde ogen te beschermen, gebruikten Romeinen lakstempels. Een zegeldoosje bood extra bescherming en voorkwam dat dat de lak per ongeluk gebroken werd. Een brief, wastablet of zak werd

stevig dichtgeknoopt met touw, waarbij het belangrijk was dat de knoop in het zegeldoosje zat. Dit was mogelijk door twee uitsparingen in één helft van het doosje, waardoor het touw kon worden geleid. Sommige zegeldoosjes zijn voorzien van extra gaten, waarschijnlijk om de was sneller te laten drogen. Vervolgens werd warme was over de knoop gegoten en drukte de verzender zijn eigen, unieke stempel daarin. Het zegeldoosje werd om de lakstempel dichtgeklapt en de post was klaar om verstuurd te worden. Dergelijke zegeldoosjes komen in het gehele Romeinse Rijk voor in verschillende soorten en maten. Ze kunnen vierkant, rond, ovaal of druppelvormig zijn en zijn vaak voorzien van een mooie versiering in de vorm van glaspasta, (edel)stenen, florale motieven of zelfs een portret.

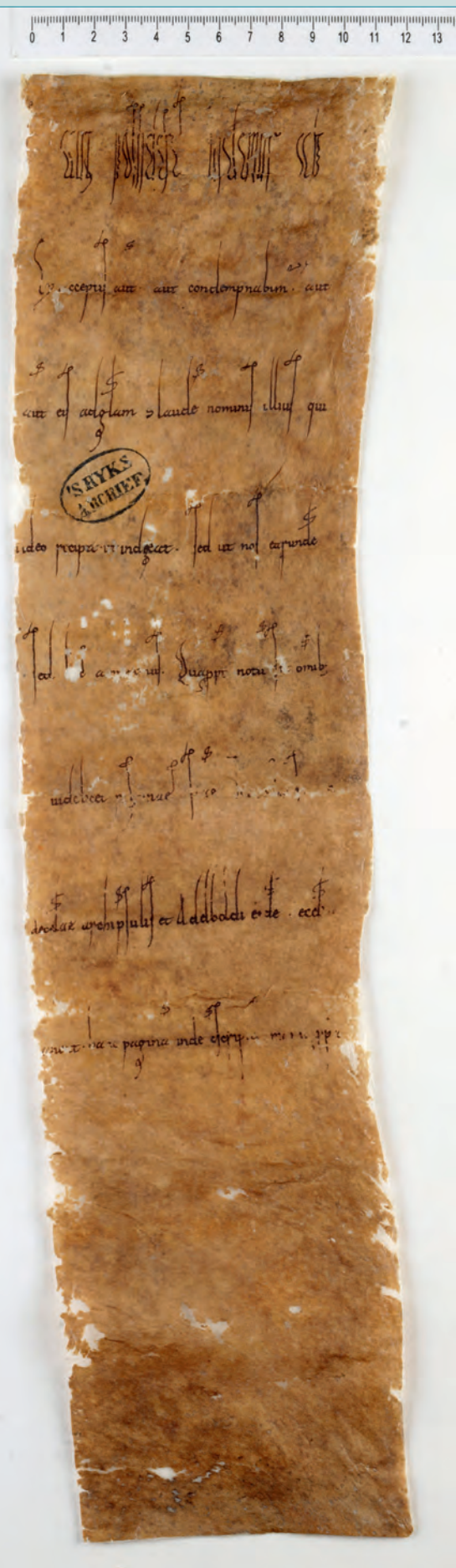
Binnen het Romeinse Rijk bestond wel een groot verschil tussen officiële post en privépost. De officiële post kwam, zo mocht de verzender aannemen, altijd wel binnen een redelijke termijn bij de geadresseerde terecht. Of privépost aankwam en hoe lang dat duurde, was echter ongewis. Daarom werd die vaak meegegeven aan vrienden of familie die naar het woongebied van de ontvanger afreisden. Wie het zich kon veroorloven, stuurde een vertrouwde slaaf op pad als brievenbesteller. Ondanks het goede wegennetwerk kon een reis per voet, os of ezel een eeuwigheid duren en ook een scheepsreis betekende dat de post er heel lang over kon doen om zijn bestemming te bereiken. Sneller ging het voor wie een postduif inzette, een communicatiemiddel dat ook de Romeinen al gebruikten.

0 10mm

Deksel van een Romeins zegeldoosje uit Wijk bij Duurstede, gevonden door Marco Feenstra.

□ FOTO ALEXANDER VAN DE BUNT | LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

‘Een onnut stuck, gants vergaen’

De oudst bewaarde oorkonde uit het archief van de Utrechtse bisschoppen

Het is bijna 1000 jaar oud en daarmee het oudste stuk uit Het Utrechts Archief: een fragment van een koninklijke oorkonde bestemd voor de Utrechtse bisschop. Het overleefde brand, vocht, schimmel en verhuizingen. Vanaf eind september is het te zien op een tentoonstelling over bijzondere middeleeuwse handschriftfragmenten uit de collecties van het archief en van de Universiteitsbibliotheek. Reconstructie van inhoud en overlevingsgeschiedenis van een uniek historisch document.

Een strook perkament van 11 cm breed bij 47 cm hoog, bruin gekleurd door vocht en vuil. ‘Het weer zit erin’, zo observeert de restaurator van Het Utrechts Archief. Samen bekijken we het stuk: ja, dit document heeft heel wat moeten doorstaan. Sommigen versleten het perkament eerder voor papyrus, zo teer is het geworden. Reden waarom het in de jaren zeventig aan de achterzijde werd verstevigd met een heel dun vlies, goudslagersvlies. Toch zijn de acht regels met Latijnse tekst, geschreven in een keurige Karolingische minuskel, nog redelijk leesbaar voor wie weg weet met middeleeuwse oorkonden. Maar de tekst is niet volledig; het grootste deel van deze oorkonde is verloren gegaan. Wat de tijd ons heeft overgelaten is slechts een fragment, het rechter deel van een groter geheel.

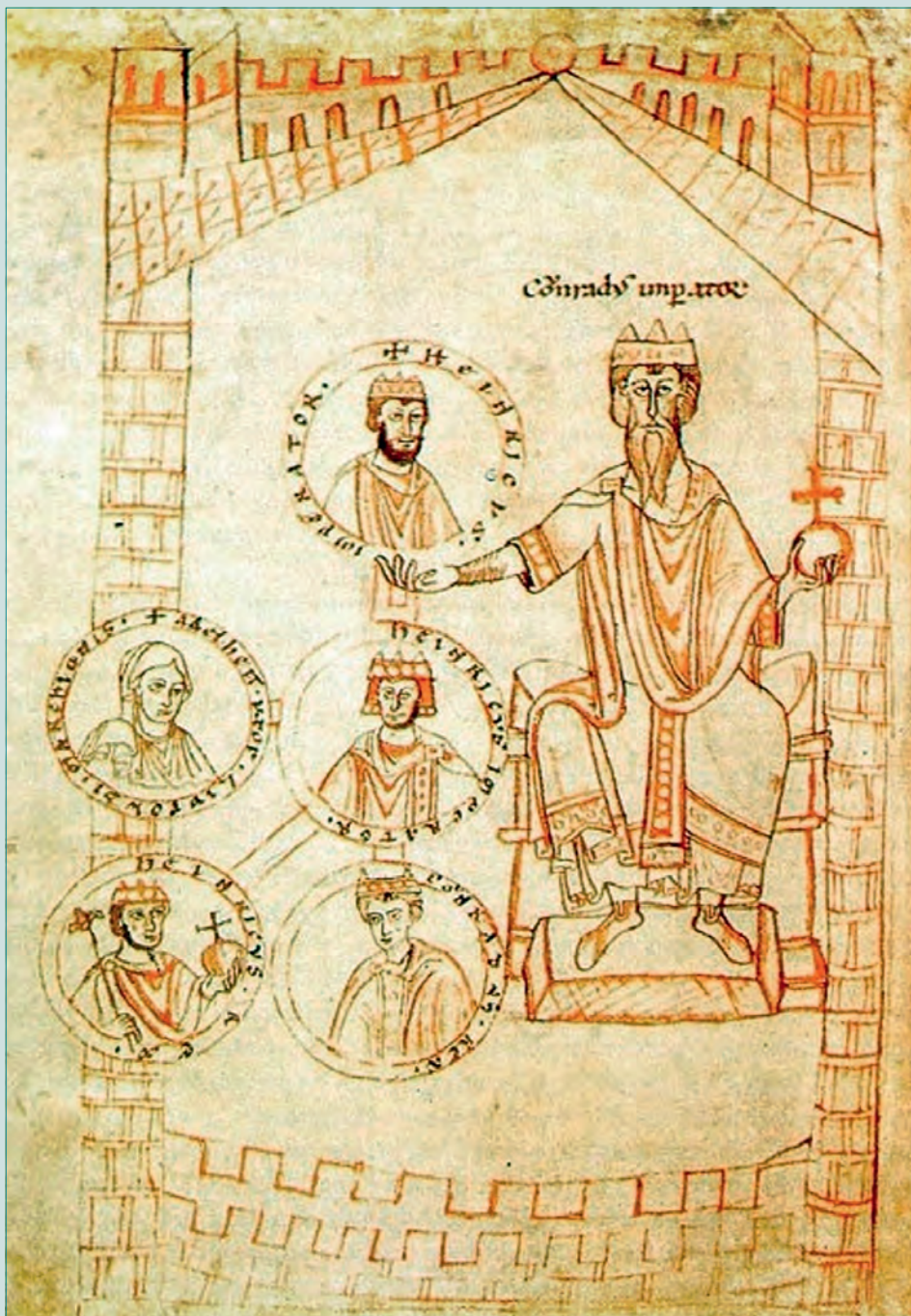
Fragment van de oorkonde die koning Koenraad II op 26 juli 1025 uitvaardigde voor de kerk van de Utrechtse bisschop.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF BISCHOPPEN

We kijken naar het oudste originele stuk uit het archief van de Utrechtse bisschoppen (inv.nr. 321, oud nummer 82), tevens het oudste archiefstuk van Het Utrechts Archief: een gedeelte van een oorkonde voor de Utrechtse bisschop, uitgevaardigd door de Duitse koning Koenraad II op 26 juli 1025. Bijna alle oorkonden die de Utrechtse bisschop in de periode vóór 1200 heeft ontvangen - en dat waren er meer dan 100 - gingen verloren en kennen we alleen uit de cartularia waarin ze in de 10e, 11e en 12e eeuw werden afgeschreven.¹ Waarom heeft dit stuk de eeuwen wel getrotseerd? Is het spoor van die overlevering nog te achterhalen? En hoe kwam het stuk zo gehavend? Maar eerst: waarover gaat dit stuk eigenlijk?

Uit handen van de keizer

Voor het antwoord op die vraag moeten we op zoek naar de volledige tekst. Die is gelukkig in meerdere afschriften bewaard gebleven. De oudste daarvan vinden we in het

Koenraad II als keizer van het Duitse Rijk, met zijn opvolgers Hendrik III, Hendrik IV en Hendrik V. Miniatuur uit de kroniek van Ekkehard van Aura, ca. 1114.

□ WIKIMEDIA COMMONS

tweede gedeelte van het zogenaamde *Liber donationum* uit het tweede kwart 13e eeuw. Dat is het register waarin de teksten werden opgetekend van de oorkonden met de belangrijkste schenkingen aan de Utrechtse kerk.² Van dat register is ook het oudere gedeelte uit het midden van de 12e eeuw bewaard maar daarin ontbreekt vreemd genoeg de oorkonde uit 1025. Op basis van het in fragment bewaarde origineel en het

afschrift uit het *Liber donationum* bezorgde Harry Bresslau zijn editie van de oorkonde voor het in 1909 in de *Monumenta Germaniae Historica* verschenen deel met alle oorkonden van keizer Koenraad II.³

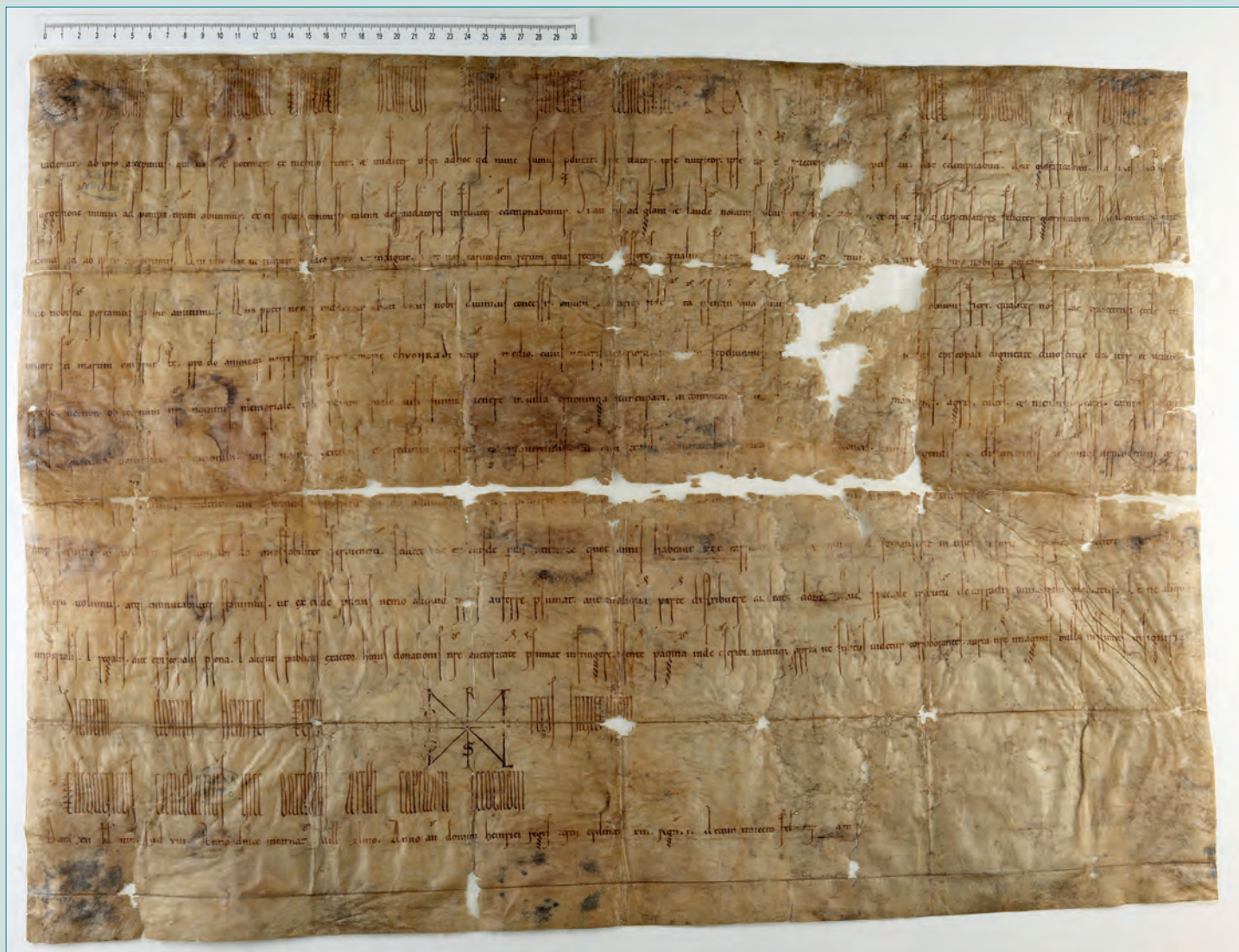
Uit de uitgave van Bresslau blijkt dat op 26 juli 1025 nog twee andere oorkonden werden uitgevaardigd voor de Utrechtse kerk.⁴ Dat gebeurde op een hofdag in Tribur (Tribur) aan de Rijn, net ten zuiden van Mainz, waar ook de Utrechtse bisschop Adelbold present was. Nog maar een jaar eerder was Koenraads vader Hendrik II overleden, waarna Koenraad op 8 september 1024 in de Dom van Mainz de koningskroon had

Kaj van Vliet

Historicus, als rijks- en gemeentearchivaris verbonden aan Het Utrechts Archief, tevens redactielid van dit tijdschrift.

ontvangen uit handen van aartsbisschop Aribio. Pas drie jaar later zou hij tot keizer worden gekroond. De oorkonden werden alle drie uitgevaardigd op voorspraak van Koenraads vrouw Gisela van Zwaben en Aribio van Mainz, die ook de leiding had over de hofkapel. Ook de aartsbisschop van Keulen had zich voor deze uitvaardiging sterk gemaakt.

De oorkonden geven alle drie een bevestiging van een eerdere begunstiging, verleend door Hendrik II. In onze oorkonde betreft dat diens schenking op 3 januari 1024, kort voor zijn dood, van het graafschap (*comitatus*) Drenthe aan de kerk van de Utrechtse bisschop.⁵ Door deze bijzondere schenking kreeg de Utrechtse bisschop voor het eerst de beschikking over grafelijke macht in zijn bisdom. Concreet hield dit in dat de graaf van Drenthe tot leenman werd gemaakt van de Utrechtse bisschop. Nog geen jaar later, op 14 juni 1026, deed Koenraad II de Utrechtse bisschop ook de grafelijke rechten in Teisterbant (de Tielervwaard) toekomen.⁶ Later in de 11e eeuw voegden Koenraad en zijn opvolgers nog diverse andere graafschappen in het bisdom aan deze reeks toe, waardoor de bisschop van Utrecht zou uitgroeien tot de belangrijkste vertegenwoordiger van het rijksbestuur in de noordelijke Nederlanden. De schenking van Hendrik II uit 1024 is ook bijzonder vanwege de context waarin deze plaatsvond: kort na de inhuldiging van de nieuwe Dom, de romaanse Dom die Adelbold in Utrecht had laten bouwen en die op 26 juni 1023 in het bijzijn van keizer Hendrik II en twaalf bisschoppen uit het rijk aan Sint Maarten was gewijd. Aan dat moment wordt in deze oorkonde expliciet gerefereerd en bijna letterlijk worden die woorden in de bevestiging uit 1025 herhaald.

Koning Hendrik II op zijn troon. Miniatuur uit het sacramentarium van Regensburg, ca. 1002-1014.

□ BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK MÜNCHEN | WIKIMEDIA COMMONS

Het origineel gereconstrueerd

Waar we van de drie Utrechtse oorkonden uit juli 1025 nog slechts één fragment over hebben, blijken enkele andere charters die de koning in diezelfde maand het licht deed zien, nog wel in origineel overgeleverd. Al deze stukken werden opgetekend door dezelfde scribent, in de uitgave van Bresslau betiteld als 'Notar UD'. Bijzonder gaaf bewaard is de oorkonde die de koning op 15 juli in Speyer, tien dagen voor zijn komst naar Tribur, uitgaf voor het klooster Einsiedeln (Zwitserland), waar deze nog altijd in het kloosterarchief berust.⁷ De oorkonde ziet er werkelijk uit als nieuw en geeft een prachtig beeld hoe zijn fragmentarisch bewaarde Utrechtse pendant er ooit moet hebben uitgezien.

Het Utrechtse fragment bevat nog slechts acht regels tekst, waarvan de eerste in zogenaamd geblongeed (opgerek) schrift voor de plechtige aanhef volgens de standaardformule van de kanselarij. Vergelijking met

Kopie uit de 12e eeuw van de oorkonde die koning Hendrik III op 21 mei 1040 verleende aan de Utrechtse kerk met daarin de schenking van het kroondomein in Groningen. De originele oorkonde is in de 16e eeuw verloren gegaan, evenals de aanhangende gouden keizersbul. Ook deze 12e-eeuwse kopie verkeert in zeer slechte staat.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF BISSCHOPPEN

de oorkonde uit Einsiedeln leert dat de oorspronkelijke oorkonde nog vier regels aan het eind moet hebben gehad: een afsluitende regel voor de schenking, dan twee regels opnieuw in geblongeed schrift met de ondertekening door de keizer, zijn monogram, en de zogenaamde recognitie door de kanselier en aartskapelaan Aribio van Mainz, en daaronder nog een laatste regel in gewoon schrift voor de datering en de plaats van uitvaardiging. Ter rechterzijde van de regel met het monogram moet het zegel van de keizer zijn bevestigd, een opgedrukt zegel van witte (bijen)was.

Charterkast van het Domkapittel, ca. 1500. In een van deze laden werd tot begin jaren 1530 ook de toen nog gave oorkonde van Koenraad II uit 1025 bewaard. Deze fraaie kast maakt tegenwoordig deel uit van de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam.

□ COLLECTIE RIJKSMEUSEUM AMSTERDAM

De oorkonde uit Einsiedeln is in gevouwen toestand bewaard, precies zoals dat ook met de Utrechtse oorkonde moet zijn gebeurd. Bij nadere beschouwing zijn de horizontale vouwlijnen in ons fragment nog goed te zien. Duidelijk wordt nu hoe het fragment is losgeraakt van de rest van de oorkonde: het brak af juist op een van de drie verticale vouwlijnen, namelijk de meest rechter. Oorspronkelijk was onze oorkonde dus viermaal zo breed, ca. 45 cm. Direct links van de onderste, vrijwel onbeschreven helft van ons fragment moet het ronde zegel bevestigd zijn geweest, waarvan met enige goede wil de cirkelvormige afdruk nog enigszins zichtbaar is.

Achter slot en grendel

Zoals gezegd zijn de meeste van de talloze oorkonden die de Utrechtse bisschop in de eeuwen vóór 1200 had ontvangen verloren gegaan, al bleven er meer dan 100 gelukkig wel in afschrift bewaard. Een groot deel van deze oorkondenschat, zo is de veronderstelling, zou zijn gesneuveld bij een van de branden die in 1131 en 1148 grote delen van de bisschopsstad in de as legden en ook de romaanse Dom aanzienlijke schade toebrechten. Toch blijken er in de 15e eeuw nog veertien van die oorkonden in originele vorm in de archiefkamer van de Dom te zijn bewaard. Daar inventariseerde notaris Michaël Keijen omstreeks 1500 de aanwezige charters die zich bevonden in een kast met 36 laden. De veertien originele oorkonden zaten in de bovenste vier laden.⁸ Volgens Keijen verkeerden ze toen nog bijna allemaal in goede staat, met de bijbehorende zegels, de meeste van witte

was, maar hij telde ook drie oorkonden met een gouden koninklijke bul. Slechts één stuk was zo ernstig gehavend en door ouderdom vergaan dat de tekst voor hem niet meer leesbaar was. Het betrof een oorkonde van Hendrik III uit 1046, waarschijnlijk de oorkonde waarin deze keizer op zijn beurt de eerdere schenkingen van het graafschap Drenthe bevestigde.⁹ Van die veertien oorkonden zijn er nu nog maar twee over: het fragment uit 1025 en een oorkonde van keizer Frederik Barbarossa uit 1165 (inv.nr. 410), eveneens een stuk in zeer slechte staat. En dan is er nog een 12e-eeuwse kopie (vaak versleten voor origineel) van een oorkonde uit 1040, de

oorkonde waarin Hendrik III het kroondoorn in Groningen aan de Utrechtse kerk schenkt (inv.nr. 87), nog een stuk in een beroerde conditie. Wat is hier gebeurd?

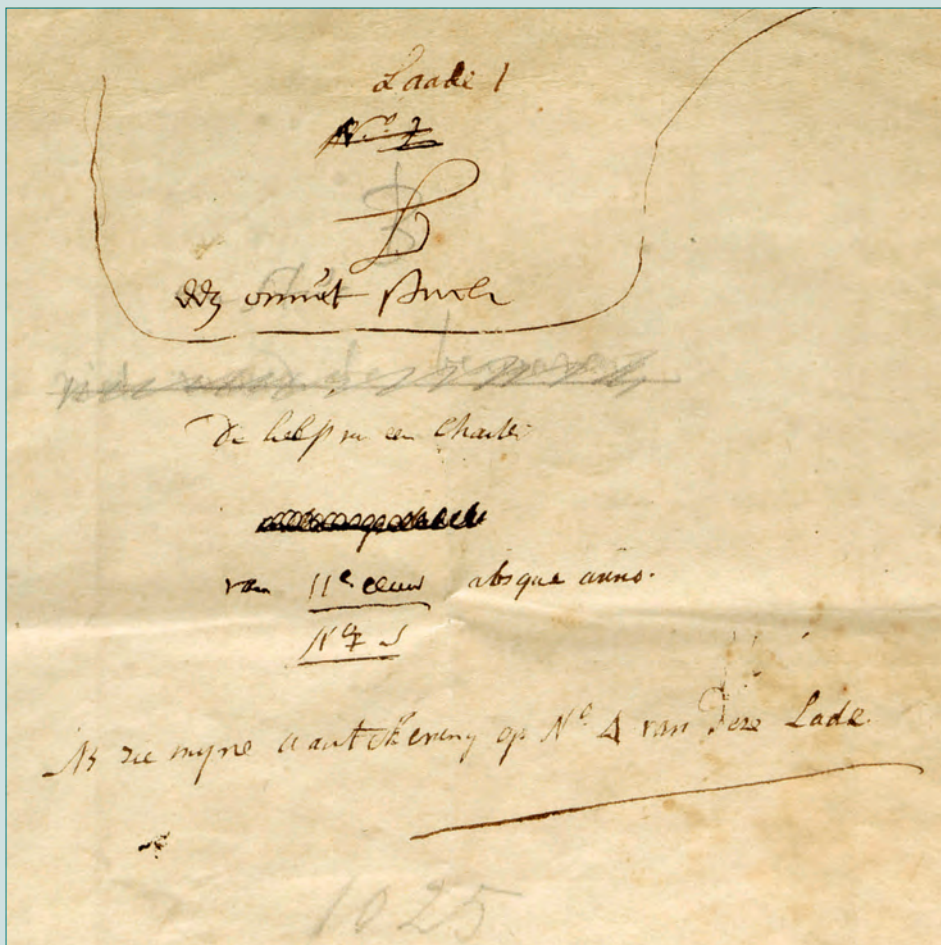
De Goudse Chartertoren

In 1528 zag de bisschop van Utrecht zich gedwongen afstand te doen van al zijn wereldlijke macht in het Sticht en het Oversticht ten gunste van keizer Karel V. Deze machtswisseling had grote gevolgen voor het beheer van het bisschoppelijk archief. Alle stukken met betrekking tot de wereldlijke macht van de bisschop kwamen nu in handen van Karels stadhouder, Antoon Lalaing, die ze vervolgens onder beheer van de Rekenkamer van Holland in Den Haag plaatste. Als gevolg hiervan werden meer dan 300 charters uit het archief van de bis-

De stad Gouda met op de voorgrond de Hollandse IJssel, getekend door Abraham de Haan in 1733 (detail). Links van de molen is de Chartertoren te zien, toentertijd de enige toren die nog overeind stond van het voormalige kasteel. Volgens een beschrijving van kort na de sloop in 1808 was de toren 15 meter hoog, met een spits van nog eens 6 meter. De muren waren wel 2,7 meter dik 'en zoo hard, dat de slooper veel schade heeft gehad door het breken van gereedschap, en gezegd wordt daar wel duizend guldens aan arbeidsloon te hebben verspeeld'.

□ COLLECTIE RIJKSMEUSEUM AMSTERDAM

Aantekeningen van opeenvolgende inventarisatoren op het omslag van de fragment-oorkonde uit 1025, de oudste in 17e-eeuws handschrift, vermoedelijk de hand van Gerard Schaep: 'B. Een onnut stuck'.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF BISSCHOPPEN

schop gelicht en overgebracht naar Holland, naar Gouda om precies te zijn.¹⁰ Vanouds werden de landsheerlijke archieven van Holland op het Binnenhof in Den Haag bewaard. Nadat die in de strijd met Utrecht en Gelre echter meermalen waren geplunderd, werd in 1528 besloten alle charters uit Den Haag onder te brengen in het kasteel in Gouda aan de Hollandse IJssel. Een van de zes torens, de middelste van drie noordelijke torens, later bekend als de Chartertoren, werd als archiefdepot ingericht. De Utrechtse charters werden niet in één keer naar Gouda getransporteerd. Juist de oudere oorkonden uit de Archiefkamer van de Dom verhuisden pas na verloop van tijd naar Gouda. Van deze oorkonden werden in 1531, 1532 en 1537 eerst geauthenticeerde afschriften gemaakt (toegang 216, inv.nrs. 3457 en 3460), voordat ze aan de rekenmeester van Holland werden afgestaan. Zo ook de oorkonde uit 1025, waarvan

het afschrift, een zogenaamd *vidimus*, van 17 november 1531 dateert. Het origineel zal nog datzelfde jaar naar Gouda zijn gegaan. De rekenmeester van Holland had het nodige te stellen met het beheer van de charters in Gouda. In november 1532 was hij op het kasteel om de stormschade in de toren op te nemen 'mits dat aldaer bij den grooten stormen van winde een glas uuyt ende een veynster open gewaeyt was'. Er was sprake van achterstallig onderhoud, zodat drie jaar later zes nieuwe vensters in de toren moesten worden geplaatst. Het grootste probleem echter vormde het vocht dat in de dikke muren was getrokken. Jaarlijks reisde de rekenmeester voor meerdere dagen naar Gouda af om de oorkonden die in de toren werden bewaard 'te verluchten ende vieren jegens die vuchtheit'.¹¹ In opdracht van Karel V werd in 1551 een inventaris opgemaakt van alle Hollandse en Utrechtse charters in de toren, een lijst met meer dan 500 beschrijvingen, waarvan een groot deel betrekking had op het Utrechtse deel. In deze inventaris vinden we ook de oudste Utrechtse keizersoorkonden terug, met uitzondering dan van de oorkonde uit 1046, die een halve eeuw eerder al bijna

was vergaan. Ze lijken dan nog in redelijke staat, in ieder geval waren alle zegels nog aanwezig, inclusief de drie gouden bullen.¹²

Terug naar Utrecht

In 1572, toen Gouda zich met de andere Hollandse steden aansloot bij de opstand tegen Spanje, werd het kasteel enige tijd bezet door de Watergeuzen. Tot de Chartertoren hadden zij echter geen toegang want de sleutels van de drie ijzeren deuren waren nog in handen van de Spaansgezinde voorzitter van het Hof van Holland. Van de jaarlijkse visitatie van de toren door de Hollandse rekenmeester kwam hierdoor niets meer terecht. Toen drie jaar later een commissie op gezag van de Staten van Holland zich met hulp van een Goudse smid weer toegang tot de toren wist te verschaffen, troffen zij veel charters in een erbarmelijke staat, 'wesende deurgaens seer vochtich, eenighe van ouderdom vergaen ende oversulcx onleesbaer.' Alle stukken moesten worden 'verlucht ende voor 't vier gedroocht'. Op grond van de in de toren aanwezige inventaris uit 1551 konden zij vaststellen dat een groot aantal al verdwenen was. Een van de gouden bullen was inmiddels spoorloos en van de andere twee is later ook niets meer vernomen. Het duurde echter nog twaalf jaar voordat de Staten van Holland de charters uit Gouda lieten overbrengen naar Den

Buste van Gerard Schaep (1596-1666), heer van Kortenhof. Hij was behalve lid van de vroedschap van Amsterdam in de jaren 1649-1652 ook actief bij de Raad van State in Den Haag. In 1649 maakte hij een nieuwe inventaris van de archieven die op het Binnenhof in Den Haag werden bewaard.

□ COLLECTIE RIJSMUSEUM AMSTERDAM

Haag. Op 5 april 1590 werden ze in koffers en laden per schip getransporteerd en in Den Haag nam de registermeester van Holland ze van de Goudse stadsbode en schipper Dammes Gijsberse in ontvangst.¹³

Ruim twee eeuwen werden ze op het Binnenhof bewaard, op de zolder van de rolzaal van het Hof van Holland. Daar werden ze in 1649 opnieuw geordend en beschreven.¹⁴ Een notitie van de inventarisator Gerard Schaep is nog te vinden op het omslag dat bij het fragment uit 1025 wordt bewaard. Hij spreekt van een ‘onnut stuck, gants vergaen’, waaruit blijkt dat de oorkonde toen reeds defect was en verworpen tot een fragment.

In de 19e eeuw kwamen de Utrechtse charters in Den Haag onder beheer van het Algemeen Rijksarchief. Daar merkte L.Ph.C. van den Bergh het fragment begin jaren 1860 op. Onder andere op basis daarvan bereidde hij een editie voor die enkele jaren later werd gepubliceerd door de Oostenrijkse historicus Karl Friedrich Stumpf-Brentano in diens *Acta inedita* van de Duitse keizers uit de 10e tot 12e eeuw.¹⁵

Het is te danken aan de Utrechtse Rijksarchivaris Samuel Muller Fzn. dat de charters van de Utrechtse bisschop tenslotte uit Den Haag weer naar Utrecht zijn teruggekeerd. Na de nodige correspondentie met de Algemeen Rijksarchivaris en een formeel besluit door de Minister van Binnenlandse Zaken zijn ze in 1894 en 1898 overgebracht naar de Rijksarchiefbewaarplaats in Utrecht.¹⁶ Muller gaf ze een plaats in het door hem gereconstrueerde archief van de Bisschoppen van Utrecht. De inventaris daarvan verscheen in 1906 in druk. Onder nummer 82 vinden we ook ons fragment dat breder bekend werd als het oudst bewaarde archiefstuk in de Utrechtse archieven.

Noten

- 1 HUA, archief Bisschoppen, inv.nrs. 1 en 2 (oud nrs. 43 en 44), uitgegeven door S. Muller Fzn., *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht* (Utrecht 1892).
- 2 Latere, geauthentiseerde afschriften zijn bewaard uit 1419 (archief Bisschoppen, inv.nrs. 322-323, oud nr. 82) en 1531 (archief Domkapittel, inv.nr. 3457-3).
- 3 H. Bresslau (ed.), *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser IV. Die Urkunden Konrads II. mit Nachträgen zu den Urkunden Heinrichs II* (Monumenta Germaniae Historica, Diplomata) (Berlin 1909), nr. 43 (verder aangehaald als MGH). Zie ook de uitgave door: S. Muller Fzn. en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (OSU) dl. 1 (Utrecht 1920-1924), nr. 181.
- 4 MGH DDKII, nrs. 44-45 (OSU, nrs. 180 en 182).
- 5 H. Bresslau (ed.), *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser III. Die Urkunden Heinrichs II. und Arduins* (MGH Diplomata) (Hannover 1900-1903), nr. 504 (OSU, nr. 179).
- 6 MGH DDKII, nr. 64 (OSU, nr. 183).
- 7 MGH DDKII, nr. 42.
- 8 HUA, archief Dom, inv.nr. 36.
- 9 Ibidem, f. 1r: ‘In ista eciam lada est quadam bulla Henrici tercii Romanorum regis valde confracta et rupta ex vetustate ita quod legere pro maiore parte non valet.’ Het jaartal 1046 wordt genoemd in een inventaris vervaardigd ca. 1530, archief Dom, inv.nr. 39, f. 1r. Vgl. H. Bresslau en F. Kehr (ed.), *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser V. Die Urkunden Heinrichs III* (MGH Diplomata) (Berlin 1931), nr. 152 (1046 mei 22) (OSU, nr. 201). Op diezelfde datum ontving de Utrechtse bisschop nog een andere oorkonde van deze koning en later dat jaar, op 23 augustus, nog eens twee, MGH DDHIII nrs. 153 en 165-166 (OSU, nrs. 200, 202-203).
- 10 Hierover: S. Muller Fzn., *Catalogus van het archief der bisschoppen van Utrecht* (Utrecht 1906), xxvi e.v.; J. Smit, ‘Een bijdrage tot de geschiedenis van het Hollandsche archiefdepot te Gouda’, *Nederlands Archievenblad* (1926) 141-160.
- 11 Smit, 147-148.
- 12 Nationaal Archief, archief Graven van Holland, inv.nr. 2102, met meerdere afschriften. Zie ook: J.C. Kort, ‘Utrechtse oorkonden in Holland’, *Nederlands Archievenblad* (1974), 124-133.
- 13 Smit, 151-160.
- 14 H. van Wyn e.a., *Bijvoegsels en aanmerkingen voor het 1ste-20ste dl der Vaderl. historie van J. Wagenaar* 5 dln. (Amsterdam 1790-1798), dl. 2, p. 10, n.r.
- 15 K.F. Stumpf-Brentano (ed.), *Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts. Bd. 3. Acta imperii inde ab Heinricho I ad Heinrichum VI usque adhuc inedita* (Innsbruck 1865-1881), Abschnitt 2, verzameld 1866-1872, nr. 279, onder verwijzing naar L. van den Bergh.
- 16 Muller, *Catalogus*, xxxvii-xxxix. De lijsten van de overdracht zijn te vinden in: HUA, archief Rijksarchief Utrecht, inv.nr. 142. Zie ook de *Verslagen omtrent 's-Rijks Oude Archieven* (1898), 11-53.

Demonstratie tegen kamernood september 1977.

□ FOTO ROEL TROOST | ARCHIEF U-BLAD

Utrecht kan niet zonder zijn studenten

*Het boek **De Utrechtse student 1945 tot nu** geeft een beeld van het naoorlogse studentenleven. De verhouding van de student met de stad is altijd al tweeslachtig geweest.*

Utrecht is een echte studentenstad. Dat is niet alleen omdat er een universiteit en hogeschool gevestigd zijn met ruim 60.000 studenten. Een groot deel van die studenten zijn ook inwoners van Utrecht, met hun eigen gewoontes en cultuur. De verhouding met de studenten is sinds de komst van de universiteit in 1636 een tweeslachtige geweest. Enerzijds heeft de stad de studenten nodig, anderzijds zorgen de studenten ook voor overlast. Het boek *De Utrechtse student 1945 tot nu* brengt die verhouding toegankelijk en rijk geïllustreerd in beeld. In

het eerste hoofdstuk wordt die relatie beschreven van 1636 tot en met de Tweede Wereldoorlog. Daarna komt de naoorlogse periode aan bod vanuit verschillende thema's, zoals wonen, bijverdienen en maatschappelijk engagement.

Goedkoop bier en wijn

Voor 1634 gingen jonge mensen uit deze regio naar Parijs, Oxford of vooral naar Keulen om te studeren. In het jaar 1634 stichtte de stad een eigen school, de Illustere School, die in alles leek op een universiteit. Twee jaar

later ontving die de status van Academie en mocht de school ook echt graden verstrekken.

In die tijd was deze Academie de enige stedelijke instelling voor hoger onderwijs binnen de Republiek, waarbij het stadsbestuur ook het universiteitsbestuur vormde. De stad was blij met de studenten en zorgde voor de nodige voorzieningen. Om studenten te trekken kregen ze vrijstelling van accijnzen op bier en wijn. Ook werd de Maliebaan aangelegd als een plek waar studenten het maliespel konden spelen, een soort Italiaanse variant van golf.

Overigens moest de stad al na een paar jaar terugkomen op de goedkope alcohol als lokkertje. Het kostte veel inkomsten, er viel makkelijk mee te frauderen en de andere Utrechters keken met scheve ogen naar de voordeeltjes van de studenten. Wat dat betreft niets nieuws onder zon.

Verkwistende levenswandel

In die tijd kregen studenten al kritiek te verduren vanwege hun 'dartele en

verkwistende' levenswandel'. 'De studietijd leverde eerder geslachtziektes dan bruikbare kennis op', aldus patriot Gerrit Paape in de 18e eeuw.

Het is een terugkerend thema. In 1963 schetste de toenmalige hoogleraar Heringa studenten als jonge mensen die veel drinken, lang slapen en weinig werken. Zo had hij dat opgetekend bij mensen in de provincie. Studenten konden eindeloos over hun studie doen.

Tegenwoordig is dat allemaal veel strakker georganiseerd en er zijn veel meer studenten. Was het hoger onderwijs vroeger vooral voorbehouden aan de elite, vanaf de jaren zestig nam de diversiteit onder studenten steeds meer toe. Het zijn steeds meer gewone jongeren geworden die ook te kampen hebben met druk, hoge verwachtingen en stress.

Kamernood

De groeiende groep studenten in de stad heeft Utrecht veranderd. Kijk bijvoorbeeld naar de huisvesting. Na de oorlog verbleven de studenten bij een hospita. Als in de jaren vijftig het studentaantal toeneemt, is er voor het eerst sprake van kamernood. Er komt een Kamerbureau dat Utrechters oproept een kamer voor studenten ter beschikking te stellen 'Om de band tussen de Utrechtse Burgerbevolking en de Studenten niet te verbreken'. Een dure kamer bij particulieren kostte f60,- tot f70,- per maand, een hele dure kamer f100,-.

In die tijd komen er dan ook speciale studentenwoningen waarvoor in 1956 de Stichting Studenten Huisvesting (SSH) wordt opgericht. De eerste stadspanden bevonden zich in de Johan de Wittstraat, de Lange Nieuwstraat en aan de Nieuwegracht. Het eerste studentencomplex kwam in 1960 op de Opaalweg in Hooggraven, vier paviljoens voor 68 studenten. Daarna volgden snel de grote, nu nog bekende, complexen aan de Ina Boudier Bakkerlaan (IBB) en de Lieflandlaan.

Woningnood van studenten is een thema waar de stad vanaf die tijd de handen vol aan heeft. In de jaren tachtig zijn het de huisjesmelkers die hiervan profiteren. Zij kopen panden op en verbouwen die tot studentenwo-

ningen. De SSH komt met complexen in Zeist, Bunnik en in de Uithof zelf. Het is niet genoeg. Noodmaatregelen als de komst van zogenaamde spaceboxen moeten een tijdelijke oplossing bieden. De verwachting is dat het aantal studenten zal afnemen, maar tegenwoordig zijn het de internationale studenten die woonruimte willen in de stad.

Studentenuitzendbureaus

Niet alleen hun huisvesting maakt de studenten zichtbaar in de stad. In het uitgaansleven zijn ze vrij dominant aanwezig. In de jaren tachtig waren er veel feesten in de werfkelders, tegenwoordig zijn er tal van studentenkroegen en restaurantjes waar weer veel studenten hun bijbaantjes hebben. Bijna elke student heeft er een. Ook dat begon al in de jaren vijftig. De studiefinanciering maakte het nodig om geld bij te verdienen. De universiteit nam het heft in eigen hand met een Commissie voor Arbeidsbemiddeling. In de hoop dat de bijbaan de studievoortgang van de studenten niet zou belemmeren. Uit deze commissie ontstond het eerste studentenuitzendbureau SUSA. In de jaren zeventig en tachtig groeide deze branche enorm. Studenten werden in busjes naar de Johnsonfabriek in Mijdrecht gereden om achter de lopende band te staan.

Actievoerders en corpballen

Als we kijken naar het studentenleven dan zijn er twee opvallende groepen. Enerzijds de leden van studentenverenigingen die een lange traditie kennen. Ze zitten veelal teruggetrokken in hun eigen panden en soms komen ze daar uit, brallend en netjes in het pak. Maar die verenigingen hebben ook goede doelen voor de stad en het USC verzorgt decennia lang bij universiteitslustra een thematische maskerade. Anderzijds zijn het de maatschappelijk geëngageerde studenten. Vooral in de jaren zeventig en tachtig zijn ze actief met bijvoorbeeld acties tegen de A27 door Amelisweerd, een linkse en een vrouwenboekhandel, een actiecentrum als Kargadoor, wetenschapswinkels en een milieucentrum als Strohalm.

Het boek behandelt thematisch een aantal aspecten van de ontwikkeling

Boekbespreking

Leen Dorsman, Hylke Faber en Pieter Stolk (red.). *De Utrechtse student 1945 tot nu*. Amsterdam, DdM Works, 2018. ISBN 978 908247 401 5; 364 pagina's, € 34,50.

Ries Agterberg

Hoofdredacteur van het Digitaal

Universiteitsblad DUB.

De Utrechtse student 1945 tot nu

van het Utrechtse studentenleven. Het biedt de historische context, het beschrijft trends en het verlevendigt die verhalen met persoonlijke anekdotes. Het boek loopt tot 2018 en is daarmee heel actueel.

Bij een aantal hoofdstukken ontbreekt de blik op de toekomst, bijvoorbeeld de vraag of digitalisering de universiteit zo zal veranderen dat studenten niet meer komen. Of de vraag wat de internationalisering van het studentenleven betekent voor de stad. Al met al is dit een mooi boek dat niet alleen een beeld van het studentenleven geeft, maar en passant van de recente geschiedenis van de stad.

Verspreid over de Mariahoek woonden er in de 18e eeuw vele 'klopjes', vrouwen die zich buiten het klooster aan God wijdde. Waar ze zich mee bezighielden is wel duidelijk maar over hun bijnaam doen nog vele theorieën de ronde.

De Utrechtse Mariahoek, verborgen tussen de Mariaplaats en het Willemsplantsoen, is ook nu nog een plek die stilte en ingekehrheid oproept. Nog meer verborgen, in een hoekje van de Hoek, staat, achter een hek, geleund tegen de vroegere schuilkerk van Sint Gertrudis, een bescheiden huisje uit de tweede helft van de 17e eeuw. Het heeft een verdieping en boven de deur staat de naam *Het Klopje*. Er heeft ook zeker een klopp gewoond, net als in het huis dat eraan grenst.

Na de invoering van de Reformatie (1580) was op den duur het hele complex van vroegere kanunnikenwoningen van Sint Marie in bezit gekomen van de statie (officieuze parochie) van Sint Gertrudis, opvolgster van de middeleeuwse parochie van de Geertkerk.¹ In het begin van de 18e eeuw woonden er, verspreid over heel de Mariahoek, meer dan honderd van die klopjes. Dat waren vrouwen die, buiten het klooster, zich aan God hadden toegewijd als 'geestelijke maagden'. Ze waren afkomstig uit alle sociale lagen van de bevolking en verrichtten in de haast ongestructureerde katholieke kerk van die dagen allerlei hand- en spandiensten, van huishoudelijk werk tot pastorale taken. Ze hielden schooltjes, gaven catechismusles, huisvestten rondtrekkende priesters en maakten de officieel verboden eredienst mogelijk door de schuilkerkjes schoon te houden en er op te treden als koster, zanger, musicus en - alleen als het niet anders kon - als misdienaar. Ze waren onbetaalde arbeidskrachten en werden ook gewaardeerd om haar financiële inbreng, bijvoorbeeld door het betalen van de ontelbare boetes bij het ontdekken en overvallen van paapse stoutigheden. Soms waren ze zelfs nominaal eigenaar van de kerkruimte, wat ook een bron van onderlinge spanningen kon zijn. In enkele gevallen woonden ze, zoals in de Mariahoek, in een 'vergadering' bij elkaar, soms met drie of vier in hetzelfde huis, soms inwonend bij familie, vaak ook opvallend onopvallend alleen, een enkele keer zelfs met een dienstbode. De overheid liet, op aandringen van de predikanten, in 1664, 1665 en 1681 onderzoek doen naar 'paapse vergaderplaatsen' in de stad, waarbij ook stevast kleine groepjes kloppen werden aangetroffen, al dan niet samenwonend met of burens van een of meer priesters.² De schattingen van het aantal klopjes in de Republiek lopen uiteen van 3.500 tot meer dan 5.000, en ze kwamen zowel in de steden als op het platteland voor. In Utrecht moeten het er in totaal enkele honderden zijn geweest, verspreid over de stad. In heel de Republiek werd in alle toonaarden geklaagd dat ze 'meer schaede den Lande ende der (gereformeerde) Religie doen als alle de Paepen'.³

Een klopp droeg een zwart kleed met een zwarte hoofddoek en een witte bef. Helemaal uniform was de dracht van de klopjes niet, maar iedereen zag direct wanneer een vrouw was 'gehabituëert als een klopp'.

□ TEKENING JACOB DE MAN, CA 1680 | FOTO RUBEN DEN HEER, COLLECTIE MUSEUM CATHARIJNECONVENT

Vrouwengeschiedenis

Het heeft lang geduurd voor de kloppen aandacht kregen in de geschiedschrijving. Een eerste standaardwerk over het onderwerp was het bij G.W. Kernkamp (Utrecht) in 1935 verdedigde proefschrift van Eugenie Theissing *Over klopjes en kwezels*. Theissing behandelt uitvoerig hun ontstaan, levenswijze en werkzaamheden, hun vervolging en de misbruiken die hier en daar voorkwamen. Vele jaren later gaf Elisja Schulte van Kessel in haar dissertatie *Geest en vlees in godsdienst en wetenschap* (1980) de feministische versie van het verhaal, volgens de trend van eind jaren zeventig waarbij mannen als onderdrukkers en vrouwen als slachtoffers worden geschetst. De anachronismen waren duidelijk en werden ook gesignaleerd, maar sekse als fundamentele factor in de kloppenstatus en het kloppenwedervaren in de 17e eeuw bleef een thema. Wie hierop voortborduurde was Marit Monteiro in haar *Geestelijke maagden* (1996), die de kloppen haar definitieve plaats gaf in de vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd en bovendien een uitvoerig geestelijke portret schetste van twee van hen. En tenslotte toonde kunsthistoricus Evelyne Verheggen in haar prentenboek *Beelden voor passie en hartstocht* (2006) de veelal in Museum

Wie klopte op welke deur?

Een Utrechtse geleerde over het woord 'klopjes'

Catharijneconvent bewaarde plaatjes en devotionalia die de klopjes benutten bij hun gebeden en meditaties en die ze elkaar bij allerlei gelegenheden als gedachtenisprentjes cadeau deden.

Er zijn heel wat bladzijden gevuld, door mannen welteverstaan, met de vraag naar de religieuze en kerkrechtelijke status van deze vrouwen. Zo werd er gediscussieerd over de vraag of hun leven in de wereld volmaakter was dan dat van zusters in het klooster. De seculieren (wereldheren) waren geneigd dat te bevestigen, de regulieren (paters) het te ontkennen. Beide categorieën priesters waren in Utrecht actief. De vrouwen die de klopjesstaat omhelsden, namen de spiritualiteit over van hun geestelijk leidsman, zodat er over 'pastoorskloppen' en 'paterskloppen' werd gesproken. Onder de laatste categorie konden er ook 'tertiarissen' (derde-ordeleden in de wereld) zijn van de franciscanen, dominicanen, karmelieten enzovoort al naargelang de orde waarvan hun biechtvader/geestelijk leidsman lid was. Vanaf het begin van de 18e eeuw waren er ook zogenaamde 'jansenistische' en 'anti-jansenistische' kloppen. Die van de Mariahoek volgden hun jansenistische (later oud-katholiek genoemde) pastoor.

Kloppen waren inderdaad geen kloosterzusters want ze onderhielden geen clausuur (slot) en deden geen plechtige geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid. Maar ze waren ook geen echte 'leken', ze leefden immers helemaal voor een godsdienstig ideaal, legden een privé-gelofte van maagdelijkheid af en richtten hun leven in volgens een regel, zeker in een vergadering. Ze waren evenmin begijnen, die veel ouder waren en conventsgewijs waren gegroepeerd in hun middeleeuwse begijnhoven, terwijl de kloppen in veel lossere formaties woonden.

Volksetymologie en geleerdentaal

Nog meer discussie is er geweest (en is er nog) over de betekenis en de etymologie van het woord *klop*. De populaire verklaring van het 'aan deuren kloppen' om te laten weten waar en wanneer er ergens een mis was, is overal als een voor de hand liggende uitleg blijven voortbestaan. Toch kan dat niet de juiste verklaring zijn, want de term werd al gebruikt aan het begin van de 16e eeuw, toen dat klopsysteem overbodig was, omdat de katholieke eredienst de enige publieke eredienst was. Een tweede betekenis komt uit het oude woordenboek van Kiliaen (1777). Hij definieert een klop als 'een maagd die zichzelf onhuwbaar heeft gemaakt (se castravit) omwille van het Rijk der Hemelen'.⁴ Het woord kloppen heeft hier de betekenis van *castrare*, waarbij ter illustratie de term *klophengst*

wordt opgevoerd. Maar in het Middelnederlands wordt 'kloppen' niet in deze betekenis van onvruchtbaar maken gevonden. Wat niet wegneemt dat in 'klopje' in de 17e en 18e eeuw de betekenis van onhuwbaar maken kan hebben meegeklonken.

De apostolisch vicarissen (missiebisdommen) in de 'Hollandse Zending' voeren haar soms op als vrouwen die aan de hemeldeur kloppen ('caelum pulsantes'), maar dat is meer een vroom compliment dan een verklaring. De pauselijke nuntii (gezanten) in Brussel heb-

Huis Het Klopje in de Mariahoek. De vier spitsboograampjes zijn van de voormalige schuilkkerk van St. Gertrudis.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF

De Utrechter Dom Benedictus (doopnaam Jacobus) van Haeften. Behalve een uitvoerig werk over Benedictus en diens orde gaf hij ook een bundel Nederlandstalige gezangen uit.

□ GRAVURE DOOR CORNELIS MARTINUS VERMEULEN | COLLECTIE RIJKSMUSEUM

ben het in de missives aan hun Romeinse superieuren eenvoudigweg over *donne* (vrouwen), waarmee ze van alle moeilijkheden af waren. Er klonk in het woord altijd iets onaardigs mee, zoals ook in 'kwezel' dat als equivalent werd gebruikt. Schulte van Kessel oppert zelfs de suggestie dat het woord *clop* zoiets als manwif zou kunnen betekenen, *virago* in het Latijn, omdat deze vrouwen de natuur geweld aandeden door maagd te blijven om zich vervolgens aan allerlei onvrouwelijke activiteiten te wijden.⁵ Niet-katholieken wisten helemaal geen raad met het verschijnsel en verzonnen nog weer andere varianten, geen van alle erg complimenteuz. Godgewijde maagden buiten het klooster, dat was de grootste gemene deler. Buiten het klooster, inderdaad, want de kloosters waren in de Republiek opgeheven en daarna verboden, een meisje dat non wilde worden, moest daarvoor naar de Zuidelijke Nederlanden of nog verder weg.

De meest recente woorduitleg is te vinden in Verheggen's *Beelden voor passie en hartstocht*. Zij wijst op de traditie van laat-middeleeuwse Duitse mystieken, waaraan het kunsthistorische zogenaamde *Klopfan-Motif* is ontleend: het Christuskind beklimt een trapje naar de deur van het hart, waar een devote vrouw hem verwelkomt.⁶ Hier is het dus niet meer het klopje dat klopt, maar Christus die een plaats vraagt in het hart van zijn bruid. Begelei-

dende tekst: 'Zie, ik sta aan de deur en ik klop' (Openbaringen 3:20). Deze bijbeltekst slaat echter niet alleen op een specifieke groep van Godwijde vrouwen, maar op elke christen, zoals blijkt uit het vervolg van de tekst: 'Indien iemand mijn stem hoort en de deur opent, zal ik bij hem komen en maaltijd met hem houden en hij met mij.'

Utrechtse geleerde

Veel verder terug in de geschiedenis gaat de verklaring van de geleerde, in Utrecht geboren, Benedictus van Haeften (1588-1648), proost van de benedictijnenabdij Affligem in Vlaams-Brabant.⁷

Willibrord Kemp, in de eerste helft van de 18e eeuw oud-katholiek pastoor van St. Gertrudis. Hij gaf de klopjes in de Mariahoek een leefregel, een Nederlandstalig getijdenboek en een begraafplaats in de pandhof van St. Marie.

□ FOTO J. VERMEULEN JR. UIT: E. LAGERWEY, GESCHIEDENIS DER GEMEENTE VAN DE HEILIGE GERTRUDIS TE UTRECHT (1932)

Deze talenkenner en historicus heeft een uitputtend werk uitgegeven over Sint Benedictus, zijn Regel en de naar hem genoemde orde van monniken onder de titel *S. Benedictus illustratus sive Disquisitionum monasticarum libri XII* (Antwerpen 1644). Het bestaat uit twee dikke foliantdelen, samen meer dan 1.300 bladzijden.

In zijn toelichting op de Regel van Benedictus (rond 560), de grondslag van elke latere monniks- en kloosterregel in het Westen, bespreekt hij ook het hoofdstuk over het aannemen van nieuwe broeders.⁸ Dat moet, zegt de Regel, niet al te makkelijk gebeuren. De aspirant moet laten zien dat het hem ernst is. Maar als hij de afwijzing en de onvriendelijkheden waarmee men hem bejegent vier of vijf dagen geduldig heeft verdragen, en hij desondanks volhoudt met kloppen ('si perseveraverit pulsans') moet hij tenslotte worden binnengelaten, eerst in het gastenverblijf, dan in het noviciaat en uiteindelijk in het klooster zelf. De novicen kregen naar aanleiding van deze passage in de Regel de benaming 'pulsantes', de kloppers. Van een klooster werd gezegd: daar zijn zo en zoveel monniken, 'de pulsantes niet meegerekend'.

Van Haeften heeft hier heel wat commentaar bij.⁹ Ten eerste over de taalgeschiedenis van het woord. Die stamt uit de gelijkenis van de man die blijft aankloppen bij zijn vriend om van hem een brood te lenen voor onverwachte bezoekers, en aan wie tenslotte dankzij zijn aanhouden wordt gegeven waar hij om vraagt (Lucas 11:5-8). Zou het niet daarom zijn, zo vraagt hij zich af, dat geestelijke dochters die God in de wereld als maagden dienen - hij moet er in Utrecht al kennis mee hebben gemaakt - in onze Bataafse streken *Klopjes* en *Klopzusters* worden genoemd, in het Latijn *pulsatrices* en *sorores pulsantes*? Ze lijken immers, zo vervolgt hij, op onze novicen, die aan de deur van het klooster kloppen en in dezelfde situatie verkeren. Met dien verstande, zo had hij kunnen besluiten, dat de maagden waarvan hier sprake is, heel hun leven zullen blijven kloppen omdat er van een kloosterintrede in die Bataafse streken geen sprake kan zijn.

Geen van de boven genoemde auteurs brengt deze hypothese ter sprake of noemt de naam en het werk van Van Haeften. Niettemin lijkt zijn woordverklaring de meest waarschijnlijke, plausibeler dan de klophengst, de virago of de kleine Jezus die aan het hartedeurtje klopt. Heel de Middeleeuwen door was in West-Europa de Regel van Benedictus na de Bijbel het meest bekende, overgeschreven, gelezen, en gebruikte boek. Dat geldt ook voor Utrecht, waar monniken en nonnen van de Paulusabdij, de Servaasabdij, Oudwijk en Mariëndaal volgens die Regel leefden.

Westvleugel van de pandhof van St. Marie, ca 1970. Achter de dichtgemetselde bogen bevond zich de begraafplaats, waar tien plaatsen waren gereserveerd voor 'geestelijke dochters'.

□ FOTO W. EN M. BAKX | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Noten

- 1 A.J.van de Ven, 'De Driehoek van St. Marie te Utrecht', *Jaarboekje Oud-Utrecht* (Utrecht 1955) 33-80. Uit de bij dit artikel gevoegde plattegrond uit ongeveer 1820 staan de kloppenhuisjes als de nrs. 1620 t/m 1623 ingetekend.
- 2 Marit Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum 1996) 60-61.
- 3 Aldus een klacht uit Gouda anno 1643, zie: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 7 (1879) 353.
- 4 C. Kiliaen, *Etymologium Teutonicae Linguae* I (1777) 103.
- 5 Elisabeth van Kessel-Schulte, 'Wenina en Agatha van Heussen, de klopjes van 'De Liefde' ' in: *Up Ponciaens Outaer. Kerkhistorische opstellen aangeboden aan pater Pontianus Polman O.F.M. [...]* (Utrecht/ Antwerpen 1968) 250. Zij lanceert deze interpretatie overigens 'zonder veel hoop op bijval'.
- 6 Evelyn M.F. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* (Zutphen 2006) 95-100.
- 7 Bij de herindeling van de bisdommen van 1559 was Affligem geïncorporeerd bij het aartsbisdom Mechelen. Dit volgens het plan van Granvelle, die deze rijke abdij voor zichzelf had gereserveerd. De aartsbisschop van Mechelen was tot aan de Franse Revolutie nominaal abt van Affligem, terwijl er een proost werd aangesteld om intern leiding te geven aan het geestelijk leven. Van Haeften bekleedde dit ambt bijna dertig jaar, van 1619-1648.
- 8 *Sint Benedictus' Regel voor monniken*. Ed. Frans Vromen (z.p. 1973) 69-71.
- 9 Van Haeften, *S. Benedictus illustratus sive Disquisitionum monasticarum libri XII* (Antwerpen 1644) 366. Geciteerd bij M. Mähler, *Schetsen uit de geschiedenis en de spiritualiteit van de monniken* (Oosterhout 1980) 154-156. Over Van Haeften: M. van Haeften, *Dom Benedictus Haftenus of het Utrechtsch geslacht van den kerklijken auteur [...]* (Amsterdam 1940) 1-5.

Ontdekking 19e-eeuws reclamebord

Er zijn maar weinig historische houten uithangtekens in Utrecht. Recent werd een groot uithangbord van het schildersbedrijf J.P.C. Grolman ontdekt.

Paul Krijnen

Studeerde aan de UVA Politieke Wetenschappen met als specialisatie Nederlandse Geschiedenis na 1900. Secretaris van het Utrechts Geveltekenfonds.

Dat er veel minder houten dan stenen uithangtekens overgeleverd zijn, heeft natuurlijk alles te maken met de kwetsbaarheid van het materiaal. Gelukkig zijn er wel een paar interessante exemplaren bewaard gebleven. Het Centraal Museum bezit bijvoorbeeld een mooie afbeelding van de Domtoren, gesneden in vurenhout. Vroeger hing dit uithangbord in de Donkere Gaard. Een ander voorbeeld is de schitterende meerkoppige draak die vroeger aan het huis Drakenborgh op Oudegracht 114 hing. Ook deze is in het Centraal Museum terechtgekomen. Een van de levendigste houten uithangtekens vinden we op de Oudegracht 60: De Kalvredans. Het originele gevelteken is eeuwenoud en stamt uit de tijd dat Utrecht bekend stond als een stad waar je, als je er als reiziger was aangekomen, onmiddellijk een bakker moest zoeken. De Utrechtse koek was immers niet te versmaden! Met name Amsterdammers schenen hiervan te houden, want ze kregen de bijnaam 'koekvreter'! Een bakker op de Oudegracht koos voor dansende kalveren rond een schaal met overheerlijke krakelingen om zijn waren aan te prijzen. Deze houten gevelsteen was een paar jaar geleden zo vermolmd dat er door de Utrechtse beeldhouwer Gerke Corstiaensen in 2012 een replica moest worden gemaakt, die er nu te bewonderen is.

Het naburige Hertenhuis op Oudegracht 86 had tussen circa 1970 en 1990 een hert boven de voordeur, dat een goed voorbeeld werd van de kwetsbaarheid van houten geveltekens, want het was in 1990 al zo vermolmd dat het

Het bord van de Schilderswerkplaats J.P.C. Grolman hangt tegenwoordig in de vestibule van Oudegracht 92. De eerste letters van beide regels, de S en de J zijn helaas verdwenen.

□ FOTO PAUL KRIJNEN

vervangen moest worden door een kalkstenen exemplaar. Het gekneusde houten hert heeft onderdak gevonden bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht.

Schildersbedrijf Grolman

Weer een klein stukje verderop staat op Oudegracht nummer 92 het huis de Gulden Helm, ook wel genaamd de Gesloten Helm. Het Utrechts Geveltekenfonds kwam met de eigenaar in contact, omdat hij een kopie van de gevelsteen die ooit zijn huis tooide, maar die nu in het Centraal museum is, in zijn gevel wil plaatsen. Toen bleek dat in zijn vestibule een groot uithangbord prijkt van het schildersbedrijf van J.P.C. (Johan Paul Constantinus) Grolman. Het kwam tevoorschijn bij een verbouwing van de zolder, waar het met de beschildeerde zijde naar binnen gediend had als isolatie. Het bord is nog bijna compleet intact en de letters zijn voorzien van een schaduw, waardoor gesuggereerd wordt dat zij verheven zijn. Het gebeurt niet vaak dat een 19e-eeuws uithangbord de tand des tijds doorstaat. Dit bord is des te interessanter, omdat het afkomstig is uit de schildersfamilie Grolman die in de 19e eeuw generaties lang in de Lange Viestraat (destijds Viesteeg geheten) haar bedrijf had. Bovendien was J.P.C. Grolman (1841-1927) een enthousiast en zeer kundig amateur kunstschilder die talloze mooie

Het restant van het door beeldhouwer Joop Wouters gemaakte hert dat enige decennia de gevel tooide van het Hertenhuis, Oudegracht 88, bevindt zich nu bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht.

□ FOTO PAUL KRIJNEN

Nadat de 'gevelsteen' met de Kalvredans uit de gevel van Oudegracht 60 was verwijderd bleek hij ernstig aangetast en niet meer reparaabel. Het restant wordt bewaard bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht.

□ FOTO GERKE CORSTIAENSEN

Utrechtse stadsgezichten heeft gemaakt. Ook schilderde hij veel kerkinterieurs. Met name zijn afbeeldingen van de Utrechtse synagoge zijn bijzonder sfeervol. Het uithangbord stamt uit de periode 1860-1890 toen J.P.C. Grolman zijn schildersbedrijf in de Viesteeg had gevestigd. Het is waarschijnlijk in 1895 verwijderd, toen Grolman met zijn bedrijf

gestopt was en zijn huis in de Viesteeg nr. 30 opnieuw liet opbouwen. Zijn zoon Johan Peter Grolman woonde op Oudegracht 92 en daarom is het bord waarschijnlijk op de zolder van dit huis terechtgekomen. Voorlopig siert het bijzondere bord nog de hal van Oudegracht 92 maar op termijn zal het naar het Volksbuurtmuseum gaan, waar het, gezien de verbondenheid van de schildersfamilie Grolman met Wijk C goed op zijn plaats zal zijn.

Beeldhouwer Gerke Corstiaensen maakte naar voorbeeld van het oude bord een nieuwe 'gevelsteen'. De kleurstelling werd ontleend aan een tekening van Nicolaas van der Monde uit 1840.

□ FOTO GERKE CORSTIAENSEN

Berichten

Viering Oud-Utrecht 95 jaar

Voor de viering van het 19e lustrum staan dit jaar nog twee bijzondere activiteiten op het programma: de *Grote Excursie* naar Loosdrecht en 's Graveland op 23 juni en de *Nacht van de Geschiedenis* op zaterdag 13 oktober. Zie voor inschrijving en alle details het inlegvel bij dit nummer en www.oud-utrecht.nl.

Rectificatie

In het aprilnummer 2018 staat in het artikel over Utrechtse kaatsbanen op pagina 47 vermeld dat het Party- en Congrescentrum Het Vechthuis waarvan de kolfbaan 'De Drie Dorstige Herten' deel uitmaakte in 2017 beëindigd werd vanwege een faillissement. Dit is onjuist. De eigenaar heeft Het Vechthuis inclusief de kolfbaan

(Jagerskade 13-15) verkocht aan een projectontwikkelaar die er woningen wil laten bouwen.

Correctie

Het cv van Elisabeth Houtzager (aprilnummer, p. 49) werd niet geschreven bij toetreding tot het Provinciaal Utrechts Genootschap maar ter gelegenheid van haar 40-jarig lidmaatschap van die organisatie. De voornaam van burgemeester Molendijk (p.51) was niet Herman maar Hermen (met dank aan Adriaan Monna).

Vacature Geveltekenfonds

Het bestuur van het Utrechts Geveltekenfonds is op zoek naar een nieuwe penningmeester. Voor meer informatie: p.krijnen@ugt.nl.

Vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / (06) 347 89 416 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid, redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 91e jaargang nr.3 / juni 2018 / ISSN 1380-7137 **Tijdschrift Oud-Utrecht** is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 4/2018: 1 juli 2018.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Lig, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenveldestraat 20, 3573 SG Utrecht.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domein 9.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- negen maal per jaar het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl